www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Ali Şir Nevayi ve Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun Mesnevilerinin Karşılaştırılmalı Olarak İncelenmesi ve Bu Mesnevilerin Nazirecelik Geleneği Açısından Değerlendirilmesi

A Comparative Study of Ali Şir Nevayi and Fuzulî's Works Named as Leyla ve Mecnun And Evaluation of This Mesnevis' in Terms of Nazire Tradition

Melek Gerek*

Abstract: Ali Şir Nevayi and Fuzulî's mesnevis named as Leyla ve Mecnun are two masterpieces of divan literature. Comparative analysis of these two works is important for the following reasons: The relationship between the two works is revealed and some common features not noticed before are revealed. The following questions were sought in this study: What are the common features of the two works, was Fuzulî influenced by Ali Şir Nevayi's work while writing his work, whether two mesnevis are nazire to each other. These two mesnevis have been compared under the headings of form features, reasons for writing, plot, motifs and Sufism. Also in this article, some of the heroes are compared in terms of social status, mood and duty. As a result, it has been determined that there are some formal partnerships between Ali Şir Nevayi and Fuzulî's mesnevi. These two mesnevis; It has been determined that they use many motifs in common, they are written for the same purpose, and the plot is common with very small differences. It has been revealed that the two mesnevis point to the same mystical issues to the same extent and carry a mystical dimension. It is probable that these mesnevis, whose content is one, are largely similar in terms of plot, heroes and motifs but the interesting resemblance of the two works in terms of their reason for writing and their mysticism means that Fuzulî was influenced by Nevayi. In the light of the obtained data, it was determined that Fuzulî's work is nazire to Ali Şir Nevayi. In addition, the headings used when comparing two mesnevis have been suggested as a criterion to understand whether any two mesnevis are nazire each other.

Structured Abstract: Comparative analysis of Ali Şir Nevai and Fuzulî's mesnevis is important for the following reasons: The relationship between the two works is revealed and some common features not noticed before are revealed. These two works have been compared under the headings of form features, reasons for writing, plot, motifs, characters and Sufism.

Comparing the mesnevis of Ali Şir Nevayi and Fuzulî, the following similarities have been reached:

- It has been determined that poets sometimes use the sekt-i melih application in order to provide harmony in both works.
- There are couplets with rhyme, content and imagination in the two mesnevis. This situation indicates the existence of the relationship between the mesnevis.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
PhD Student, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Graduate School of Social Sciences
ORCID 0000-0001-8747-3115
melekgerek.mg@gmail.com

Cite as/ Atıf: Gerek, M. (2020). Ali Şir Nevayi ve Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun mesnevilerinin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi ve bu mesnevilerin nazirecelik geleneği açısından değerlendirilmesi. *Turkish Studies - Language*, 15(3), 1201-1243. <https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.45725>

Received/Geliş: 10 August/Ağustos 2020

Accepted/Kabul: 19 September/Eylül 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2020

CC BY-NC 4.0

c. In the section where the reasons for the writing of the works were determined, it was determined that both poets showed that the story of Leyla and Mecnun was not known by the Turks as a reason to write their works. In addition, both poets stated that they used the story as an occasion to explain their doctrine. Both Nevayi and Fuzulî stated that they assigned a sacred role to Leyla and Mecnun in the axis of the concept of vahdet-i vücud.

d. It has been determined that the plot of the mesnevis is the same in both mesnevi with very slight differences.

e. It was determined that 53 out of 65 units determined as motifs were used in mesnevi.

f. It has been determined that in the title of Sufism, the same emphasis is placed on the same mystical issues in both mesnevi. In fact, these mystical issues are given in couplets that are surprisingly similar to each other. All of the Sufi issues revolve around the issues of "state of fenâ and vahdet". The poets explained the transition of the person to the position of fenâ with the hero of Mecnun in their couplets and declared that they wanted to teach the reader in this direction. For this reason, they used words belonging to Sufism literature such as "fenâ, bekâ, insan-ı kamil, fakr, mecaz-hakikat, vahdet, suret...". In both Fuzuli and Nevayi, the Sufism doctrine was in the foreground and the story was in the background.

g. It has been determined that Nevfel, Mecnun's father, Kays, Mecnun, Leyla and Zeyd, one of the mesnevi heroes, are depicted in the works with the same social status, mood and duty.

Among the Ottoman poets, Fuzuli was the poet who wrote nazire to Nevayi the most. (Çetindağ, 2006: 41) This information has been obtained by examining the divans of the poets and brings to mind questions such as whether there is a relationship between the mesnevis of the two poets, and to what extent, if any, the extent of this relationship. As a result, the items listed above prove that the two mesnevi are largely similar to each other, that Fuzulî sees Nevayi's work and creates his story by taking his work as an example. (Since the contents of the two works are the same, it is expected to be similar in terms of plot, heroes and motifs. But it is important that the two works are similar in terms of mysticism and writing reasons. Because this situation shows that Fuzulî's work was inspired by Nevayi's work.) There may be two reasons why Fuzulî and Nevayi say "the story of Leyla and Mecnun does not exist among Turks" in their works: 1. This work is not widely read and known among Turks; 2. The desire to write this statement as a traditional, fictional justification. In fact, it is not possible for Fuzulî, who wrote to Nevayi to many nazires and who also chanted Nevayi in Leyla and Mecnun mesnevi, not to see Nevayi's Leyli vü Mecnun. The close relationship between the two mesnevi confirms this view. It is quite easy to understand whether short poetry forms such as gazel and kaside are nazire to each other. The criteria to be applied for accepting the two mesnevi to each other have not been clearly determined. The headings used in this article to compare the mesnevi (form features, reasons for writing, plot, motifs, and Sufism) can be used as a criterion to understand whether two mesnevi are nazire to each other. Köksal makes the following explanations regarding the acceptance of a mesnevi as a nazire to the other: "All mesnevi with the same subject are regarded as nazire despite minor differences. Fuzuli's Leyla vü Mecnûn is the best-known example of this." (Köksal, 2003: 224) From this statement, the idea that all Leyla and Mecnun mesnevis in Turkish literature are nazire is deduced. Criteria are needed to better understand the mesnevis with the same subject and to reveal their literary values. As a result of the comparison made under the suggested titles, it has been revealed that there is a strong bond between the two mesnevi. For this reason, Fuzuli's work is a nazire of Nevayi's work. Various criteria are required in order to understand whether the mesnevis whose subject is not the same are nazire or not.

In summary, Fuzuli's Leylâ and Mecnun is nazire with Ali Şir Nevayi's Leyli vü Mecnun. Along with the Fuzuli plot, he was inspired by Nevayi in many subjects. In both mesnevi, issues such as metaphor and divine love, union, vahdet, seyr ü sulûk are explained through symbol.

Keywords: Turkish language and literature, Nevayi, Fuzulî, Leyla ve Mecnun, nazire, reasons for writing, Sufism.

Öz: Ali Şir Nevayi ile Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun adlı mesnevileri divan edebiyatının iki şaheseridir. Bu iki önemli eserin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, aralarındaki münasebetin yanı sıra, daha önce dikkat edilmemiş bazı ortak özelliklerinin ortaya konması açısından gereklidir. Bu çalışmada Ali Şir Nevayi'nin Leyli vü Mecnûn adlı mesnevisi ile Fuzulî'nin aynı adlı mesnevisi karşılaştırmalı olarak incelenerek iki mesnevinin

ortak özelliklerinin neler olduğu, Fuzulî'nin Ali Şir Nevayi'den etkinlenip etkilenmediği ve Fuzulî'nin mesnevisinin Ali Şir Nevayi'ye nazire olup olmadığı sorularına yanıt aranmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda iki mesnevi "şekil özellikleri, sebab-i te'lif, mesnevilerin konu bölümü, motifler, tasavvuf" başlıkları altında karşılaştırılmıştır. Bazı kahramanların iki mesnevide hangi sosyal statü, ruh hâli ve görev ile işlendikleri de değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Ali Şir Nevayi'nin ve Fuzulî'nin mesnevisinin arasında şekli yönden birtakım ortaklıklar olduğu belirlenmiştir. Bu iki eserin; pek çok motifi ortak kullandıkları, aynı amaca yönelik yazıldıkları, olay örgüsünün çok küçük farklarla ortak olduğu tespit edilmiştir. İki mesnevinin tasavvufi bir boyut taşıdıkları, aynı tasavvufi meselelere aynı ölçüde işaret ettikleri belirlenmiştir. Muhtevası bir olan bu mesnevilerin olay örgüsü, kahramanlar ve motifler bakımından büyük ölçüde benzeşmesi muhtemel bir durum olarak değerlendirilirken iki eserin yazılış sebebi ve tasavvufi işlemeleri yönünden ilgi çekici derecede benzemesi Fuzulî'nin Nevayi'den etkilendiği şeklinde yorumlanmıştır. Elde edilen veriler ışığında Fuzulî'nin eserinin Ali Şir Nevayi'ye nazire olduğu belirlenmiştir. Ayrıca iki mesneviyi karşılaştırırken kullanılan başlıklar, herhangi iki mesnevinin birbirine nazire olup olmadığını anlamak için kıstas olarak önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk dili ve edebiyatı, Nevayi, Fuzulî, Leyla ve Mecnun, nazire, sebab-i te'lif, tasavvuf.

Giriş

1441-1501 yılları arasında yaşamış, Herat doğumlu Ali Şir Nevayi, Klasik Çağatay Devri'nin en büyük şairidir. Devrinde önemli ilim adamlarından ders görmüştür. Uzun yıllar devlet adamlığı yapan şair, Hüseyin Baykara tarafından himaye edilmiştir. (Kut, 1989: 449-453) Nevayi, eserleriyle Türkçeyi sanat ve edebiyat dili yapmış; Nizami, Hüsrev, Hâfiz, Câmî gibi büyük şairlerden sayılmıştır. Yunus Emre, Ahmed Yesevî, Nesimî, Fuzulî gibi tüm Türk dünyasında tanınmış şairlerdendir. Nevayi'nin biri Farsça olmak üzere beş divanı vardır: *Garâibü's-sıgar*, *Nevâdirü's-şebâb*, *Bedâiyü'l-vasat*, *Fevâidü'l-kiber*, *Farsça Divan*. Hamsesinin içinde yer alan mesnevileri şunlardır: *Hayretü'l-ibrâr*, *Ferhâd ü Şîrîn*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Seb'a-i Seyyâre*, *Sedd-i İskenderî*. (Çetindağ, 2010: 196, 261) *Lisânü't-tayr*, hamsesi dışında kalan mesnevisidir. *Nesâyimü'l-mehabbe min şemâyimi'l-fütüvve*, *Mecâlisü'n-nefâis*, *Hamsetü'l-mütehayyirîn*, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big*, *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* adlı eserleri biyografik türde eserleridir. *Muhâkemetü'l-lugateyn*, *Mizânü'l-evzân*, *Mahbûbü'l-kulûb*, *Münşeât* mühim eserlerindendir. Bunların dışında şairin tarih ve din içerikli eserleri de mevcuttur. (Kut, 1989: 449-453)

Nevayi'nin mevcut altı mesnevisi içinde en önemlilerinden birisi *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisidir. Bu mesnevinin 1484 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. (Çetindağ, 2010: 214, 302)

Fuzulî 1480?-1556 yılları arasında yaşamıştır. Kerbela'da doğduğu ileri sürülür. Şiirlerini Azerî Türkçesi ile yazmıştır. (Karahana, 1996: 240-246) Ancak sadece Azerî edebiyatının değil tüm Türk edebiyatının en tanınmış birkaç şairinden birisidir. Fuzulî'nin Türkçe, Arapça ve Farsça divanı vardır. *Leyla ve Mecnun*, *Beng ü Bâde*, *Sohbetü'l-esmâr* Türkçe; *Sakinâme*, *Sihhat u Maraz* Farsça mesnevileridir. *Enisü'l-kalb* adlı kasidesi, Hakanî'nin *Bahrü'l-ibrâr* adlı kasidesine naziredir. *Rind ü Zahid* ve *Risale-i Mu'ammeyat* Farsça mensur eserleridir. *Hadikatü's-süeda* ve *Mektuplar* ise Türkçe mensur eserleridir. (İpekten, 2016: 27, 41, 73)

Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun mesnevisi Türk edebiyatının klasik dönemde yazılmış en güzel mesnevisi olarak kabul edilir. İçindeki aşkın tasavvufi mi yoksa beşerî mi olduğu tartışılmalıdır. (Karahana, 1996: 240-246) Fuzulî, bu mesneviyi 1535 yılında (Bağdat'ın alınışından bir yıl sonra) Bağdat ve Halep beglerbeyi Veys Paşa'ya sunmuştur. (İpekten, 2016: 47)

Leyla ve Mecnun hikâyesinin başlangıcı Asurlulara kadar götürülür. Asur Kralı Asurbanipal'in kitaplığındaki çiviyazılı tuğla tabletlerde bu hikâyeye rastlanmıştır. Bu hikâye Araplar arasında yüzyıllarca dolanmıştır. Hicrî 1. yüzyılda Kays b. el-Mülevvâh adlı bir şairin amcasının kızı Leyla'ya duyduğu aşkı anlatan şiirler, Arap yarımadasında dolanan bu hikâyeyi beslemiştir. Araplardan doğan bu hikâyeyi ilk yazıya geçiren Fars şair Nizâmî-i Gencevî'dir. (İpekten, 2016: 48)

Fuzulî'yi etkileyen şairlerin başında Nevayî yer alır. Tezkirelerde Fuzulî anlatılırken onun şiir tarzının “Nevayî tarzı” olduğu dile getirilir. Ali Nihat Tarlan, Nevayî'nin eserini okurken kendimizi Fuzulî'nin âleminde hissederiz, diyerek iki şairin üslubunun birbirine benzediğini dile getirir. Abdülbaki Gölpınarlı, Mehmed Çavuşoğlu, Tahir Üzgör gibi araştırmacılar da Fuzulî'yi en çok etkileyen şairin Nevayî olduğunu söylemişlerdir. (Çetindağ, 2006: 55-56) Nevayî'nin Fuzulî'yi çok fazla etkilemiş olduğu iki şairin divanları göz önünde bulundurularak söylenmiştir. İki şairin mesnevileri arasında bir etkileşimin var olup olmadığı konusunda herhangi bir açıklamaya rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Haluk İpekten, Fuzulî'nin Leylâ ve Mecnun mesnevisini yazarken örnek aldığı isimler arasında Nevayî'yi zikretmez. (İpekten, 2016: 49) Bu çalışmada Nevayî'nin ve Fuzulî'nin mesnevileri çeşitli başlıklar altında karşılaştırılmış, bu iki mesnevi arasındaki münasebet ortaya konulmuştur. Ayrıca Fuzulî'nin Nevayî'den etkilenip etkilenmediği sorusuna yanıt aranmıştır.

1. Şekil Özellikleri

Bu başlık altında Ali Şir Nevayî ve Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun adlı mesnevilerinin şekil özellikleri üzerinde durulacaktır. Mesnevilerin kaç beyit ve bölümden oluştukları, mesnevilerin giriş, konu ve bitiş bölümleri, mesnevilerin vezni, mesnevilerdeki sekt-i melih uygulaması, mesnevilerin içine dahil edilmiş farklı nazım şekilleri ile yazılan şiirler, iki mesnevi arasında kafiye ve hayal/içerik ortaklığı olan beyitler üzerinde durulacaktır.

Nevayî'nin mesnevisi 38 bölümden oluşmaktadır. Eserde 3622 beyit yer almaktadır. Mesnevide bölüm başlarında başlık yoktur. Bölümler birbirinden başlık mahiyetinde iki, üç cümleden oluşan nesir parçalar ile ayrılır. Bu parçalarda o bölümün genel bir özeti yer almaktadır. Aşağıda Nevayî'nin mesnevisinde 6. bölüme geçmeden önce verilen özet yer almaktadır:

“Velayet sipihriñiñ ahter-i cihân-tâbı ve hidâyet ma'deniniñ gevher-i sîr-âbı ve nazm evciniñ mihr-i felek ihtîşâmı ve ma'ânî câmunıñ rind-i sâfî âşâmı ya'nî Mevlânâ Nûrî'd-dîn 'Abdû'r-rahman Câmî medhide nûkte sürmek ve anıñ dürd-i câmun sômürmek.” (Çelik Şavk, 2011: 61)

Mesneviler genel olarak giriş, konunun işlendiği bölüm, bitiş olmak üzere üç bölümden oluşur. Girişte karşılaşılan başlıklar “besmele, tahmid, tevhid, münacat, na't, mi'rac, mu'cizat, medhi-i çeharyâr, methiye, sebep-i telif” şeklinde sıralanabilir. (Çiçekler, 2004: 320-322) Bu bilgiler doğrultusunda Nevayî'nin mesnevisindeki ilk dokuz bölüm eserin “giriş” kısmı olarak kabul edilmelidir:

1. bölüm: Allah'a sesleniş ve onu ululama söz konusudur.
2. bölüm: Allah'a yalvarış söz konusudur.
3. bölüm: Peygamber'e övgü yapılmıştır.
4. bölüm: Mirac hadisesi işlenmiştir.
5. bölüm: Söz/kelam ve Nizami övülmüştür.
6. bölüm: Mevlânâ Nureddin Abdurrahman Câmî'nin övgüsü yapılmıştır.
7. bölüm: Hüseyin Baykara'nın medhi yapılmıştır.
8. bölüm: Hüseyin Baykara'ya övülmüş ve ona dua edilmiştir.
9. bölüm: Bu bölüm, sebep-i te'lif bölümüdür.

Konu bölümü mesnevinin asıl bölümüdür. Bu bölüme öğretici amaçla yazılmış mesnevilerde “agaz-ı kitab, matla'-ı kitab, bab-ı evvel, makale-i ûlâ”, tahkiyeye dayalı mesnevilerde ise “agaz-ı dâstân, matla'-ı dastan, agaz-ı kıssa” gibi başlıklar konulur. (Çiçekler, 2004: 320-322) Nevayî'nin

mesnevisinde hikâyenin ortaya konulduğu 10-36. bölümler mesnevinin “konu” kısmını teşkil etmektedir.¹

Genel olarak mesnevilerde şairler konunun işlendiği bölümün sonunda bitişe geçişi mutlaka bir başlıkla bildirirler. Bu başlıklar genellikle “hatm, hitâm, tamâm” şeklindedir. Bitiş bölümünde şairler genellikle eserin tamamlanması dolayısıyla Allah'a hamd ü senada bulunur, sultanın veya eserin sunulduğu kişinin ömrünün ve devletinin devamına dua eder, şiiri ve şairliğiyle övünür, tanınmış mesnevi şairlerini ve eserlerini zikreder, eserine koyduğu adı belirtir; hasetçilerin, acemi ve cahil müstensihlerin esere verecekleri zarardan Allah'a sığınır, eserin toplam beyit sayısını, yazılış zamanını veya bitiş tarihini zikredip okuyucudan hayır dua isterler. (Çiçekler, 2004: 320-322) Nevayi, 37. bölümün başında verdiği nesir parçada bu bölümden “söz intihâsı” diye bahseder. Çiçekler'in verdiği bilgiler ışığında Nevayi'nin mesnevisinde son iki bölüm mesnevinin “bitiş” kısmı olarak düşünülmelidir:

37. bölüm: Bu bölümde Sultan Üveys Bahadır'ın methi ve çeşitli pendler yer almaktadır.

38. bölüm: Nevayi bu bölümde aşkın tarifinden, âşığın hallerinden, Leylî ile Mecnun hikâyesinin mahiyetinden ve eseri yazış amacından bahsetmektedir. Ayrıca bu bölümde Allah'a samimi bir yakarış yer almaktadır.

Nevayi'nin mesnevisinde farklı nazım şekilleri ile yazılmış şiirler yer almamaktadır.

Nevayi'nin Leylî vü Mecnun mesnevisinin vezni “mefû'lü/mefâilün/feûlün”dür.

Mesnevilerde sekt-i melih, monotonluğu kırmak ve farklı bir ahenk yakalamak için kasıtlı yapılır. (Pala, 2009: 335) Nevayi'nin mesnevisinde mesneviye ahenk katmak maksadıyla kimi zaman sekt-i melihe başvurulduğu görülmektedir. Örneğin Mecnun'un Nevfel'den ayrılıp çöle dönüşünü anlatan 24. bölümde (88 beyitte) 8 dizede sekt-i melih yapılmıştır. Çelik Şavk, Nevayi'nin birçok beyitte “sekt-i melih” yaptığını belirtir. (Çelik Şavk, 2011: 21) Aşağıdaki beyitler mesnevideki sekt-i melih uygulamasına örnek olarak gösterilebilir:

Bu renc ki keldi câvidânî

Özdin bolmas ketermek anı (103)

Baglandı çü bahtı üzre mahmil

Ârâm-geh oldı özge menzil (1953) (Çelik Şavk, 2011: 61)²

Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun mesnevisi 113 bölümden oluşmaktadır. Eser 3098 beyittir. Genel olarak Türkçe mesnevilerde başlıklar Farsçadır. Dinî, ahlaki ve tasavvufî konularda yazılmış bazı mesnevilerde Arapça başlıklara da rastlanır. (Çiçekler, 2004: 320-322) Fuzulî'de ise tüm bölümlerde Türkçe başlıklar kullanılmıştır. Dibace ve 1-15. bölümler mesnevinin “giriş” bölümünü oluşturmaktadır:

Dibâce: Bu ön sözde şair hakikati anlatma iştiağı ile yola çıktığını beyan eder. Belagat ve fesahatçıların Leyla ve Mecnun sembolleri ile Allah'a ulaşma ve vuslat mertebesine erişmeyi anlatmak istediklerini dile getiren şair, kendisine bu yolda Allah'ın yardımcı olmasını istemekte ve acizliğini itiraf etmektedir.

Bu Hazret-i İzzet'den izhâr-ı hamd ile istimdâd-ı husûl-i metâlibdür ve âsâr-ı şükr ile istid'â-yı setr-i meâyibdür: Bu bölümde Allah'a övgü ile ona çok içten bir yakarış yer almaktadır.

¹ 10-36. bölümler “Mesnevilerin Konu Bölümü” başlığında irdelenecektir.

² Nevayi'nin beyitleri Ülkü Çelik Şavk'ın çalışmasından alınmıştır.

Bu şükûfe-i gül-zâr-ı tevhîddür ve nev bâve-i bûstân-ı temcîddür: Bu bölümde vahdet-i vücud anlayışının ışığında Allah'ın övüldüğü görülmektedir.

Bu münâcât deryasından bir cevherdir ve tazarru' ma'deninden bir gevherdir: Bu bölümde Allah'a içten bir yakarış yer almaktadır.

Bu kaside-i Hazret-i Bârî şânındadır: Bu bölümde Allah'ın övgüsünün yapıldığı bir kaside yer almaktadır.

Bu vacibü'l-vücûd isbâtına bürhân-ı kâtı'dur ve bekâ-i sâir-i mevcûdâta delîl-i mâni'dür: Bu bölümde Allah'ın birliğinin çeşitli çıkarımlarla ispatlanması söz konusudur.

Bu izhâr-ı i'tirâf-ı cehâletdür ve ikrâr-ı isrâf-ı ma'siyetdür: Bu bölümde Fuzulî'nin nefse nasihatleri yer almaktadır.

Bu ser-defter-i enbiyanın kitâb-ı evsafından bir varakdur ve Server-i asfiyânun gül-zâr-ı eltâfından bir tabakdur: Bu bölümde Peygamber'in övgüsü yapılmaktadır.

Bu şeb-i mi'râc şânıdır ve tulû'-i âfitâb-ı âsmânî dâstânıdır: Bu başlıkta Miraç hadisesinden bahsedilmiştir.

Bu kasîde Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm Şânındadır: Bu bölümde Peygamber'in övgüsü yapılmaktadır.

Bu arz-ı adem-i kudretdür ve özr-i fakd-i kuvvetdür: Bu bölümde şiir sanatına verilen kıymetin azalmasından ve devrin insanların tabiatından şikâyetlenen şair, sâkiye seslenmekte ve ondan eserini yazmada yardım istemektedir.

Bu pâdişâh-ı İslâmın du'â-yı devletidür ve kahramân-ı enâmın senâ-yı şevketidür: Şair, Padişah'ı öveceği bölüme geçmeden evvel bu başlıkta kendi methini yapmıştır. Fuzulî, yine sâkî ile konuşmakta ve ondan yardım istemektedir.

Bu bir tarik ile kesr-i nefsdür ve mukaddime-i medh-i pâdişâh-ı asrur: Asrın padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın methi yapılır. Şair, Padişah'ın nazar-ı itibarını kazanmamış olduğunu dile getirir.

Bu kasîde Hazret-i Pâdişâh şânındadır: Kanuni Sultan Süleyman'ın methi yapılır.

Bu sebep-i nazm-ı kitâbdur ve bâis-i irtikâb-ı azâbdur: Bu bölüm, sebep-i te'lîf bölümüdür.

Bu sa'âdetlü Beg hazretlerinin medhidür: Bu bölümde Veys Paşa methedilmiştir.

Her iki mesnevinin de giriş bölümünde tahmid, tevhid, münacat, na't, mi'râc, methiyeler, sebep-i telif yer almaktadır. Ancak Fuzulî'nin eseri bir mukaddime ile başlamaktadır, eserde bazı methiyeler kaside nazım şekli ile yazılmıştır.

16-109. bölümler eserin konu bölümünü teşkil etmektedir.³

110-113. bölümler ise eserin bitiş bölümünü oluşturur. Fuzulî bitiş bölümüne "Temâmî-i sühan" başlığıyla geçer. Bitiş bölümünde yer alan başlıklar ve içerikleri ise şöyledir:

Temâmî-i sühan: Bu bölümde şair, feleklerle konuşur. Eser boyunca sitem ettiği felekten zihnindeki sorulara tatmin edici cevaplar alır ve Leyla ve Mecnun'u anmakla iyi bir iş yaptığını - feleğin ağzından- dile getirir.

Bu beyân-ı 'özü-i te'lîf-i kitâbdur ve târîh-i zemân-ı feth-i bâbdur: Şair, bu başlık altında eski bir binayı yenilediğini ve vahdet öyküsü inşa ettiğini dile getirir.

³ 16-109. bölümler "Mesnevilerin Konu Bölümü" başlığında irdelenecektir.

Bu erbâb-ı vefâdan tevakku'-i kabûl-i ma'zeretdür ve eshâb-ı zekâdan temennâ-yı du'â-yı magfiretdür: Bu bölümde haset ehlini insafa davet eden şair, şiiirlerinin neşe ve zevkten uzak olmadığına dikkat çeker.

Mesnevilere farklı nazım şekilleri ile şiir ekleme geleneği Ayyûki'nin Varaka vü Gülşah adlı mesnevisi ile başlar. Şairler mesnevilerinde gazel, murabba, tardiyeye gibi manzumelere de yer vererek hem sanat gücünü gösterir hem de konuyu monotonluktan çıkararak hareketli bir anlatım ortaya koyar. (Çiçekler, 2004: 320-322) Nevayi'nin aksine Fuzulî'nin mesnevisinde farklı nazım şekilleri ile yazılmış şiirler mevcuttur: Üç rubai, üç kaside, yirmi bir gazel ve iki murabba. Bu farklı nazım şekilleri ile yazılan manzumelerin Fuzulî'nin Divan'ında yer almadığını görmekteyiz. Bu durum bu şiirlerin -mesnevinin konu akışını kesmek bir yana dursun- anlatılanı güçlendirmek ve eseri desteklemek maksadıyla yazıldığını gösterir. Örneğin eserin sonlarına doğru yer alan murabbalarda eserin bitişine uygun olarak kahramanlarda bitip tükenme duygusu ağır basmakta ve felekten şikâyet artmaktadır. Murabba ve gazellere geçmeden önce şair bunu bir beyitle okuyucuya bildirmektedir:

Tugyân-ı belâdan itmeyüp fikr

Bu şi'r idi her dem itdügi zikr (1122) (Doğan, 2015: 234)⁴

Fuzulî aşağıdaki beyitlerinde farklı nazım şekilleri ile şiir yazma sebebini açıklar. Fuzulî, bunda duygularının etkili olduğunu ve şiir fenninin tamamını sevdiğini dile getirir:

Söz derkine sarf edüp firâset

Emlâkine bulmuşam riyâset (343)

Geh tarz-ı kaside eylerem sâz

Şeh-bâzum olur bülen-pervâz (344)

Geh de'b-i gazel olur şi'ârüm

Ol de'be revân verür karârüm (345)

Geh mesnevîye olup heves-nâk

Ol bahrden isterem dür-i pâk (346)

Mesnevilerde tek bir vezin kullanılır. Ancak bazı mesnevilerde mesnevinin içine farklı nazım şekilleri dâhil edilir ve tek bir vezinle yazma kuralına uyulmaz. (Çiçekler, 2004: 320-322) Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun mesnevisinin vezni "mefû'lü/mefâilün/feülün"dür. Çiçekler'in yaptığı açıklamaya uygun olarak mesnevide yer alan diğer nazım şekillerinde farklı kalıplar kullanılmıştır.

Nevayi gibi Fuzulî de zaman zaman sekt-i melihi beyitlerinde uygulamıştır. Mecnun'un Nevfel'den ayrılıp çöle döndüğü 4 bölümde (102 beyitte) 3 dizede sekt-i melih yapılmıştır. Fuzulî'nin mesnevisinden sekt-i melih uygulamasına aşağıdaki beyitleri örnek olarak gösterebiliriz:

Ey cümle cihân sana rızâ-cû

Senden hâlî seninle memlû (35)

Gönlüne katı gelüp bu bî-dâd

Yumşak yumşak dedi ki sayyâd (1165)

Şerh-i gama var min dehânun

Deprendükçe çıkar figânun (1626)

⁴ Fuzulî'nin beyitleri Muhammet Nur Doğan'ın hazırladığı eserden alınmıştır.

“fe’ilün” tef’ilesinin “fa’lün” ile gösterilebilmesi de sekt-i melih olarak kabul edilir. (Pala, 2009: 335) Fuzulî’nin mesnevisinde bu sekt-i melih türünün de yapıldığını görmekteyiz:

Felek ayırdı meni cevri ile cânânumdan

Hazer etmez mi aceb nâle vü efgânımdan (725)

Herhangi iki mesnevi arasında ortak kafiye kullanımının olması muhtemeldir. Ancak iki mesnevi arasında hem kafiye hem de hayal/içerik yönünden ortak olan beyitler iki mesnevi arasındaki ilişkiye işaret edebilir. Nevayî ve Fuzulî’nin mesnevileri arasında kafiye ve hayal/içerik ortaklığı olan altı adet beyit tespit edilmiştir. Bu ortaklık sayı bakımından az olsa da Nevayî ve Fuzulî’nin mesnevileri arasındaki münasebeti göstermesi bakımından önemlidir.⁵

Nevayî	Fuzulî	Benzerlik Yönü
Yok eyle yaruk çerâg-ı bîniş Uyku ara kalıp âferîniş (2851) (Görüş kandili parlaklığını kaybettiğinde ve yaratılmışlar uykuya çekildiğinde...)	Zulmâta düşerdi nûr-ı bîniş Ârâm bulurdu âferîniş (1284) (Göz nuru karanlığa düşüp yaratılmışlar istirahat çekildiğinde...)	Her iki beyitte de “gece olduğunda” denilmek istenmiştir.
K’ey cânıma kible kibleme nûr Müşkûn bolup emgekimde kâfûr (3049) (Ey, cânıma kible ve kibleme nur olan! Senin misk kokun benim sıkıntıma kafur olur.) Bu beyitte tedavi amaçlı bir uygulamaya telmihte bulunulmuştur: Eskiden yaraların üzerine iyileşmesi için kafur merhemi sürülürmüş. (Kaplan, 2011: 50) Mecnun bu beyitte annesinin kokusunun, sıkıntılarına şifa olduğunu söylemektedir.	Çün müşge tökildi gerd-i kâfûr Zulmâta bırardı pertevin nûr (2205) [Kafur tozu misk üzerine dökülüp nur, ışığını karanlığın üzerine bıraktığında (gece olduğunda)...] Bu beyitte beyaz renkli kafurun misk üzerine döküldüğü an gece olması hayali işlenmiştir.	İki beyit arasında “kafurun bir şeyin üzerine dökülmesi, sürülmesi” yönünden benzerlik vardır.
Endüh yep etip cefâ meyi nûş İçmek yemek bolup ferâmûş (1699) (Keder yiyip, cefa şarabı içip yeme ve içmeyi unutusun.)	Lâzım mey-i gaflet eyleyüp nûş Eyleren atan anan ferâmûş (1766) (Yakında gaflet şarabını içip ana ve babanı unutursun.)	Her iki beyitte de Mecnun’un dünyadan uzaklaşması birbirine çok benzer bir kompozisyonla verilmiştir.)
Mendin ki içim gamında kan -dur Saña ki gamın tenimde cân -dur (2291) [Senin gamın (aşkın) içimde kandır ve tenimde candır.]	Sensen hâlâ tenümde cânum Gözde nûrum cigerde kanum (2702) (Sen tenimde canım, gözümde nurum, ciğerimde kanımsın.)	Her iki beyitte de Leyla’ya duyulan aşkın Mecnun’da yarattığı duygular aynıdır.
İnsân ki erür çerâg-ı bîniş Bel çeşm ü çerâg-ı âferîniş (1753) (İnsan; basiret sahibidir ve belki yaratılışın gözü ya da kandilidir.)	Ey mebd-i feyz-i âferîniş Senden rûşen çerâg-ı bîniş (28) (Ey, yaratılış nimetinin kaynağı! Basiret kandili senden tutuşmuştur.)	Nevayî’nin beytinde insana, Fuzulî’nin beytinde Allah’a sesleniş vardır ancak her iki beyitte de insanın basiret sahibi olduğu vurgusu yapılmıştır.

⁵ Herhangi iki mesnevi arasında kafiye ve hayal/içerik ortaklığı olan beyitlerin sayı bakımından az olması “mesneviler arasındaki münasebetin zayıf olduğu” çıkarımını yapmak için yeterli bir veri değildir. Mesneviler farklı noktalarda pek çok ortak özellik taşıyabilir.

Bu bezm-i gam içre derd-perverd Bu nev' çeker sürûd-ı pür-derd (2963) (Dertli Mecnun, gam meclisi içinde dertli nağmeler çeker.)	Kim serv-i riyâz-ı mihnet ü derd Sevdâ-zede Kays-i derd-perverd (733) (Sevdaya tutulmuş, dertli Kays; dert ve mihnet bahçesinin servi ağacıdır.	Her iki beyitte de Mecnun'un dertli olduğu "dert" kelimesi iki kez vurgulanarak belirtilmiştir.
---	---	---

Kafiye ortaklığı olmayan ancak hayalce bir olan aşağıdaki beyit de Fuzulî ve Nevayî ilişkisini göstermektedir:

Nevayî	Fuzulî	Benzerlik Yönü
Çin hüsrevi kıldı terk-i evreng Yer yüzini tuttu hüsrev-i zeng (1875) (Çin padişahı tahtı bıraktı, zenci padişahı yeryüzünü ele geçirdi.) Bu beyitte Çin padişahı gündüzün, zenci padişahı gecenin sembolüdür. Beyitte "Gece oldu." denilmek istenmiştir.	Bir subh ki kıldı husrev-i Rûm Şâm ehline Hind fethini şûm (1515) (Rum padişahı, Hint ülkesini ele geçirmek isteyen Şamlıları mağlup etti.) Bu beyitte Rum padişahı ile sabah, Hint ülkesi ile gece, Şamlılar ifadesi ile karanlıklar anlatılmak istenmiştir. Beyitte vaktin, gündüz vakti olduğu vurgulanmak istenmiştir.	İki beyitte hayal ortaklığı söz konusudur. Gündüz ya da gecenin oluşu, padişahların ülke ele geçirmesi ya da mağlup olması hayali ile verilmiştir.

İki mesnevinin giriş ve bitiş bölümlerinde işlenen konuların aynı olması mesnevilerin genel özellikleri ile ilgili bir durumdur. Ancak iki şairin eserlerine ahenk katmak amacıyla kimi zaman sekt-i melihe başvurmaları, aynı vezni kullanmaları, mesnevileri arasında kafiye ve hayal/içerik ortaklığı taşıyan beyitlerin yer alması mesneviler arasında bir münasebet olduğunu gösteren şekli hususiyetlerdir.

2. Sebeb-i Te'lif

Sebeb-i te'lif, mesnevilerin giriş bölümünde yer alan ve ihmal edilmeyen bir bölümdür. Şair bu başlık altında eseri niçin yazdığını, onu bu eseri yazmaya yönelten sebepleri açıklar. Bu sebeplerin başlıcaları şu şekilde sıralanabilir:

"Şair, kendi düşünce âlemine dalmışken hâtiften gelen bir sesin ondan böyle bir mesnevi yazmasını istemesi, bir gece şairin gönlüne Allah'tan ilham gelmesi ya da inziva ve zaruret hâlindeyken ilham gelmesi, büyük bir şairin rüyasında kendisini görevlendirmesi ya da şairin rüyasında sultan ile görüşmesi, şairin bir mecliste dostlarıyla sohbet ederken dostlarının bir eser yazmasını istemesi, şairin hamse yazma istemesi ve dostlarının bu yola onu teşvik etmesi..." (Kartal, 2013: 136)

Bu başlık altında mesnevilerin sebeb-i te'lif bölümleri karşılaştırılmakla birlikte iki mesnevinin farklı bölümlerinde şairlerin eserlerini hangi amaç doğrultusunda yazdıklarını anlatan beyitlerin de peşine düşülmüştür. Çünkü sebeb-i te'lifler genellikle kurmaca bölümlerdir ve şair mesnevisinin pek çok yerinde eserini yazma konusunda sebepler gösterebilir.

Ali Şir Nevayî'nin giriş bölümünün 9. bölümü, sebeb-i te'lif bölümüdür. Şair, bu bölümün ilk beyitlerinde kendi ruh hâlinin tasvirini yapar. Şair kendisini aşk çölünde, karanlıklar içerisinde, mahpus ve me'yus biri olarak hayal eder:

Ötken keçe kim sipihr-i pür-fen

Nûr üstige boldı zulmet-efgen (493)

Dehr üzre esip nesîm-i şeb-gîr

Kök cevfi ara saçar êdi kîr (494)

Men günbed-i kîr-gûnda mahbûs

Ol kır etiben eşikni medrûs (495)

(Hünerli felek, nurun üzerine karanlık saldı ve gündüz, gece oldu. Dünyanın üzerine gecenin nesimi esti ve gök boşluğu zift saçtı. Ben bu kirli kümbette mahbusum, o çöl beni mecnun etti.)⁶

Böyle bir atmosferde şair, hâtiften (gayptan) bir ses duyar:

Ol bolmayın uşbu işte vâkıf

Kim kıldı nidâ huceste hâtif (550)

(O, işte bu işe vakıf olmayınca hâtif, hayırlı bir nida kıldı.)

Hâtif (gayptan gelen ses), bu beyitten sonra Nevayi'yi irşad eder. Ona aşk çölünün (aşkın) meşakkatlerini anlatır. Leyla ve Mecnun'u ve onların aşkını tanıtır. Bu aşkı daha önce kaleme alanları zikreder:

Derrende sibâ' kim salıp şûr

Bu deştde her taraf uşak mûr (555)

Âfet elifi kibi tikenler

Lâleside 'ışkdın tükenler (558)

Kimse bola almay anda sâkin

Sâkin ne ki yok mürûrî mümkün (559)

Gam tofrag u suydın sirişti

'Işk otı vü yeli ser-nüvişti (561)

Hem tofragı derd kûyidin gerd

Hem suyu zülâl-i çeşme-yi derd (564)

(Bu çölde her taraf karınca gibi âşıklarla doludur ve yırtıcı hayvanlar yaygara koparmaktadır... Bu çölün dikenleri bela elifi ve laleleri de aşk dikenidir. Kimse bu çölde sakın değildir ve onların bu hâlleri değişmez... Bu çölün toprağı ve suyunun gam yaratılışlı olması, otunun ve yelinin aşk olması kaderdendir... Bu çölün toprağı dert köyünden tozlanmış ve suyu dert çeşmesinin saf suyudur.)

Vîrân teni gam kuşu mekânı

Sıngan başı hem kuş âşyânı (566)

Sevdâ tütünige saçı mânend

Her târı cünûn ayagığa bend (567)

'Işk içre cünûn anıñ sıfatı

Mecnûn deyilip cihânda atı (568)

Bu deşt aña makâm u mesken

⁶ Parantez içerisinde verilen bilgiler beyitlerin günümüz Türkçesine aktarımı değil, kısaca şerhleridir.

Otı gül ü hâr deşti gül-şen (569)

Bir nâdire 'ışkı mübtelâsı

Ne nâdire kim cihân belâsı (570)

'İşk içre neçük ki ol yegâne

Bu hüsnde âfet-i zamâne (572)

[Mecnun'un teni harap olmuş ve gam kuşu, başına yuva yapmıştır. Saçları sevda dumanı gibi ve saçlarının her teli, deli ayağına benttir. Âşıklar arasında sıfatı "cünûn"dur ve adı "Mecnûn"dur. Bu çöl onun mekânıdır ve bu çölün otları ona gül ve dikendir, çöl de gülbahçesidir. Cihan belası olan bir nadirenin (Leyla'nın) aşkına müptela olmuştur... O yegâne (Leyla), güzellikte zamanın âfetidir.]

Efsâneleri cihânda nâmî

Nazm eylep Hüsrev ü Nizâmî (573)⁷

(Leyla ve Mecnun'un efsanesi dünyada duyulmuştur ve bu efsaneyi Hüsrev ve Nizami yazmıştır.)

Hâtîfin irşadından sonra gam ve kederden sıyrılan Nevayî'nin gönlü zevk ile dolar, hâtîfin teşvikiyle eserini yazdığını dile getirir:

Çün kıssanı aîladiñ revân bol

Sungıl varak u kalem sarı kol (593)

(Artık Leyla ve Mecnun'u ve onların hikâyesini anladın, kaleme ve kâğıda sarıl ve işe koyul.)

Çün ışk havalesini bildi

'İşk-ı dil ile kabul kıldı (599)

Canıga yetiştî zevk ü hâlet

Ref' oldı barı gam u melalet (600)

Ol nev' ki hâtîf etti irşâd

Men hem kıldım fesâne bünyâd (604)

(Nevayî, kendisine devredilen aşk hikâyesi yazma işini artık anladı ve büyük bir istekle bu işi kabul etti. Ruhuna bu işten hoşlanma hâli yetiştî ve gamı, kederi gitti... Hâtîf beni öyle bir irşad etti ki ben de bir efsane ortaya koydum.)

Fuzulî'nin mesnevisinde sebep-i te'lif bölümüne "Bu Sebeb-i Nazm-ı Kitâbdur ve Bâis-i İrtikâb-ı Azâbdur" başlığı verilmiştir. Şair, bölüme sâkî ile konuşmasıyla başlar. Mecliste şairin dostları ile sohbet ortamı tasvir edilir. Şairden dostları, Leyla ile Mecnun hikâyesinin Türklerce çok işlenmediğini söyleyip bu eski bahçeyi tazelandirerek gizli hazinenin kapılarını açmasını isterler:

Lutf ile dediler ey sühan-senc

Fâş eyle cihâna bir nihân genç (420)

Leylî Mecnûn Acemde çohdur

Etrâkde ol fesâne yohdur (421)

⁷ Nevayî eserinde Hüsrev ve Nizami'yi anar. Fuzulî ise Nizâmî, Halilî, Şeyhî, Ahmedî (Bkz. 415 ve 416. beyitler) ve Ebî Nuvâs, Nizâmî, Nevâyî'yi zikreder (Bkz. 312-314. beyitler). Nevayî ve Fuzulî'nin bu isimleri anması bu şairleri tanıdıkları manasına geldiğinden önemlidir.

Takrîre getür bu dâstânı

Kıl tâze bu eski bûstânı (422)

(Lütuf ile “Ey söz ustası, dünyaya gizli bir hazine çıkarsana!” dediler. Leyla ve Mecnun hikâyesi Acemlerde çoktur ancak Türklerde bu efsane yoktur. Bu destanı yaz ve eski bahçeyi tazele.)

Fuzulî’nin sebep-i te’lifte dile getirdiği “efsanenin Farsça işlenip Türklerce işlenmediği” gerekçesi Nevayî’de de (mesnevinin sonlarına doğru) vardır:

Ger nükteleri cihânı tuttı

Gavgâları ins ü cânı tuttı (3593)

Çün Fârsî erdi nükte şevki

Azrak edi anda Türk şevki (3594)

Ol til bile nazm boldı melfûz

Kim Fârsî añlar oldı mahzûz (3595)

Men Türkçe başlaban rivâyet

Kıldım bu fesâneni hikâyet (3596)

Neçün ki bu kün cihânda etrâk

Köp-tür hoş-tâb’ u sâfi-idrâk (3598)

(Leyla ve Mecnun hikâyesinin ince manaları tüm dünyada, insanlar ve cinler arasında duyuldu. Ancak bu manalar Farsça işlenmişti ve Türkler arasında bu manaların şevki çok yayılmamıştı. Farsça ile bu hikâye telaffuz edilmişti ve onu Farslar anlar idi. Ben bu efsaneyi Türkçe rivayet ederek hikayeleştirdim... Çünkü bugün dünyada hoş yaratılışlı ve temiz idrakli Türkler çoktur.)

Nevayî aşağıdaki beyitlerinde amacının sadece efsane yazmak olmadığını ve efsanenin gâyesi için bir **libas** olduğunu vurgular:

Yazmakka bu ‘ışk-ı câvdâne

Maksûdum emes edi fesâne (3588)

Mazmûnıga boldı rûh meyli

Efsâne idi anıñ tufeyli (3589)

Lîkin çü rakamga keldi mazmûn

Efsâne edi anıñ libâs-ı mevzûn (3590)

(Bu sonsuz aşkı yazmaktaki amacım efsane anlatmak değildir. Ruhum onun mazmununa meyletti, efsane onun kalıbıdır. Lakin mazmun yazıya döküldü ve efsane onun için ölçülü bir elbise oldu.)

Nevayî eserinin sonlarına doğru hikâyenin mazmununu (gâyesini) da açıkça izah eder. Nevayî’nin amacı okuyucuya kâmil insan olma (dert ve hâl ehli olma) yolunu öğretmektir. Eserin bitiminde ettiği duada kemale ermenin “aşk” ile mümkün olabileceğini söyler. Esasen mesnevîde adı Kays olan, mektepte ilim öğrenen ve aşk ile yanarak Mecnun’a dönüşen kahramanımız kâmil insan prototipidir:

İnsânga erür kemâl matlûb

Andın dağı derd ü hâl matlûb (3600)

Her kimge 'ulûm bolsa vâsıl
 Ger derdi vü hâli yok ne hâsıl (3601)
 Ot salsa cihân elige Mecnûn
 Bir köygüçi bolgusı felâtun (3602)
 Eşitküçi bolsa derd-peyvend
 Yarur içi anıñ otka mânend (3605)
 Şek yok ki kaçan ki bu okulgay
 Kim okkusa hâtırı bozulgay (3610)
 Közdin çü akızsa eşk seyli
 Mecnûn kibi yâd eterde leylî (3611)
 Yâ Rab bu rakam ki boldı merkûm
 Her kim okumakdın etse ma'lûm (3614)
 Bagla ayagığa 'ışk dâmın
 Koy bogzığa derd ü şevk câmın (3617)

(İnsandan talep edilen onun kemale ermesi yani dert ve hâl ehli olmasıdır. Her kim ki ilim öğrense ancak dert ve hâl ehli olmazsa onun elde ettiği bir şey yoktur. Mecnun'un dünyaya saldıgı ateşin bir parçası insanı Felatun yapar... Onun hikâyesini duyan dertli olur ve içi ateş gibi yanar... Şüphesiz ki bu hikâyeyi okuyanın duyguları ve zihni karışır, gözünden aşk seli akar ve Mecnun gibi Leyla diye ağlar... Ya Rabbi, bu yazıyı okuyup işitenin ayağını aşk tuzağına düşür, aşk ve şevk kadehini ona içir!)

İbn'ül Arabî'ye göre dünya güzelleri şeklinde tecelli eden Allah olduğu gibi âşığın gözünden bu güzelliği temaşa eden de Allah'tır. (Uludağ, 1991: 11-17) "Vahdet-i vücud" olarak adlandırılan bu anlayışın varlığı daha mesnevilerin başında kendisini sezdirir. Mesnevilerde hem Nevayî hem de Fuzulî kahramanlarına biçtikleri mukaddes rolü açıklayıp hikâyeye öyle geçerler: Leyla, dünyada Allah'ın güzelliğinin tecellisidir ve Mecnun bu güzelliğe divanedir. Nevayî'nin Leyla ve Mecnun karakterlerine ve onların öyküsüne bakış açısını daha iyi anlamak için aşağıdaki beyitleri de tefekkür etmek gerekir:

Ey hüsnni dil-pezîr kılğan
 El köñlin aña esîr kılğan (7)
 Ey hüsnga eylegenni şeydâ
 Mecnûnluğ ile kılıp hüveyda (8)
 Ey kimni kılıp perîga mecnûn
 Eşki suyn akızıp ciger-gûn (12)
 Ey her sarı kim kılıp tecellî
 Ol mazhar olup cihânda leylî (13)
 Ey anı ki leylî eylep atın
 Mecnûn kılmak kılıp sıfâtın (14)
 Ey mecnunuñ hıreddin âzâd

Âhı beriben hıredni berbâd (15)

Ey 'akl seniñ yoluñda gafıl

Kim tilbe seniñ yoluñda 'âkil (16)

(Ey, güzelliği gönüllere hoş gösteren ve gönülleri buna esir kılan, güzelliğe insanları tutkun eyleyen ve bu hâli Mecnun ile sergileyen Allah!.. Kimini peri gibi güzel olan sevgiliye mecnun kılan ve ona kanlı gözyaşları akıtan, her tarafa tecelli eyleyip Leyla şeklinde ortaya çıkan, güzelliğini Leyla olarak adlandıran ve bu güzelliğe âşık olanı mecnun kılan, âşığın aklını berbat edip onu akıldan azade eden Allah! Sana akılla erişilemez ve kim aklını senin uğruna kaybetti ise o, âkil olandır.)

Fuzulî eserinin dibacesinde tıpkı Nevayî gibi Leyla ve Mecnun hikâyesini amacı için araç olarak kullandığını ifade eder. Nevayî hikâyeyi öğretisi için **libas** olarak görürken Fuzulî **behane** olarak niteler:

Dutsam taleb-i hakikate râh-ı mecâz

Efsâne bahanesiyle arz etsem râz

Leylî sebebiyle vasfun etsem âgâz

Mecnun dili ile etsem izhâr-ı niyâz (Dibace, 2. rubai)

(Hakikati dile getirmek arzusu ile mecaz yolunu tutsam, efsane bahanesiyle sırları açıklasam, Leyla'yı anlatırken senin sıfatlarını anlatsam, Mecnun'un dilinden sana yalvarsam...)

Fuzulî de Nevayî gibi vahdet-i vücud düşünce sistemi ekseninde Leyla ve Mecnun motiflerini işlemiştir:

Ey neş'et-i hüsnî ıška te'sîr kılan

Işk ile binâ-yı kevnî ta'mîr kılan

Leylî ser-i zülfünü girihgîr kılan

Mecnun-ı hazîn boynuma zencîr kılan (Dibace, 1. rubai)

Neş'e-i 'ışkuñladur Mecnûn sürûdî sûz-nâk

Pertev-i hüsnüñledür Leylî cemâli nâzenîn (113)

(Ey Allah'ım! Aşk; senin güzelliğinin ortaya çıkışı ile meydana gelmiştir ve mevcudiyetin tüm eksikliğini giderir, onu tamamlar. Leyla'nın saçını kıvrım kıvrım yapan ve gamlı, deli boynuma onu zincir kılan sensin!.. Ey Allah'ım, Mecnun'daki ateşli nağmeler senin aşkının sevincinden dolayıcıdır ve Leyla'nın narin güzelliği senin güzelliğinin ışıgındandır!)

Aynı şekilde dibacenin mensur kısmının ilk cümlesinde Leyla'nın; hakikatin sırrı, vahdet perdesinin zuhuru ve Allah'ın kainattaki tecellisi olduğu dile getirilir. Mecnun, bu tecelli ile ihtiyarı elden gitmiş bir divanedir: *"İlâhî Leylî-i sırr-ı hakikat serâ-perde-i vahdetden iktizâ-yı zuhûr idüp tecellî-i cemâliyle fezâ-yı sûreti müzeyyen itdükde ve Mecnûn-ı rûh ser-geşte-i bâdiye-i gaflet iken ol şa'sa'a-i cemâli görüp 'inân-ı ihtiyârı elden girdükde..."*

Görüldüğü gibi Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun öyküsüne ve bu öykünün karakterlerine bakışı Nevayî ile birebir aynıdır: Leyla ve Mecnun hikâyesi asıl anlatılmak istenenler için vesiledir. Asıl anlatılmak istenen ise Leyla'daki güzelliği Allah'ın güzelliği olarak temaşa edebilmek (mecazdan hakikate gidebilmek) ve bu güzelliğe Mecnun gibi divane olabilmektir. Bu ise tasavvufta insan-ı kâmil'in (Hakk'ı bulan insanın) vasfıdır. Her iki şair de Leyla'nın şahsında ilahi güzelliklerin tecellisini ve Mecnun'un şahsında sâlikin seyrüsülûkunu anlatmayı hedeflemiştir.

Fuzulî'nin mesnevisinde şairin eseri niçin yazdığı sorusuna yönelik Nevayi'de olmayan şu sebepler de mevcuttur: *Şiirin hikmetli söz söylemek olduğunu dile getiren Fuzulî, zamanında söz söyleme sanatının kıymetten düştüğünü, hastalandığını ve onu iyileştirip, tamir edip hak ettiği yere koymak* amacıyla olduğunu ifade eder (Bkz. 297-300. beyitler). Eserinin bir başka bölümünde *şiir usulü ölmesin ve nazım fenninin kapıları kapanmasın*, diye şiir yazdığını söyler. *Şiir ilmini koruma* görevini üstlendiğini ifade eder (Bkz. 318-319. beyitler). Şairin şiir fennine ve sır hazinesine mâlik olması belki de istemsizce şiir yazmaya sevk ediyordur. *Bu sırlara herkesi ortak etmek ve insanlara şiir sanatıyla ilgili aradığı her şeyi sunabilmek* şairin başka bir amacıdır (Bkz. 347-349. beyitler). Fuzulî, bir başka beytinde *hem adının hem de hikâyenin sonsuza kadar yaşamasını* arzu ettiğini dile getirir (Bkz. 473. beyit). Eserin bitiş bölümünde şair okuyucuya bu eski hikâyeyi diriltmekteki amacının *“vahdet”i anlatmak* olduğunu söyler (Bkz. 3081 ve 3086. beyitler).

3. Mesnevilerin Konu Bölümü⁸

Nevayi'nin 10-36. ve Fuzulî'nin 16-109. bölümleri mesnevilerde asıl konunun işlendiği bölümlerdir. Bu bölümde yer alan olaylar şu şekildedir:

Kays'ın dünyaya gelişi ve bebekken mutsuz oluşu

Her iki mesnevi de bir Arap kavmi liderinin oğlunun olmayışı ile başlar. Bu lider; adaklar adar, dualar eder ve bir oğlu olur, oğlanın adını Kays koyarlar. Kays bebekken çok mutsuzdur. Her iki mesnevide de beşikte ah u efgan ederek ağladığı belirtilen bebek için Fuzulî ayrıca “Vücuduna zarar verir.” der. Yine Fuzulî'nin eserinde Kays'ın bir tek güzelin kucağında sustuğu da ifade edilir.

Kays'ın sünnet ettirilişi

Fuzulî'de Kays on yaşında ihtişamlı bir düğünle sünnet ettirilir.

Sünnet bahsi Nevayi'de yoktur.

Kays ve Leyla'nın mektebe gönderilmesi

Daha sonra her iki eserde de Kays, mektebe gönderilir ve mektepte Leyla ile tanışır. Nevayi'de Leyla ve Kays'ın mektebe gönderilmesi motifi işlenirken birtakım ayrıntılara girilmiştir: Leyla'nın atası bir evi Leyla'ya mektep olarak tahsis eder ve bu mektebe pek çok çocuk talebe olur. Kays'ın ana ve atası da kabilelerde başka mektep olmadığından bu mektebe oğullarını göndermeye karar verirler.

Kays ve Leyla'nın birbirine âşık oluşu ve aşklarının duyulması

Her iki eserde de Kays ve Leyla birbirlerine mektepte âşık olurlar. Bir süre sonra Kays ile Leyla'nın aşkı âşikâr olur.

Fuzulî'de, Leyla'nın annesi Mecnun'a olan aşkıdan dolayı kızına çok sitem eder ve ondan okula gitmemesini ister. Leyla aşkını inkâr eder fakat adının çıkmasından korktuğu için okulu bırakır.

Nevayi'de âşıkların aşkının duyulması şu şekilde olur: Leyla, Kays'a onu sevdiğini dile getirir ve Kays kendinden geçer. Leyla, sevdiğinin başını kucağına alır ve gözyaşları ile yüzünü yıkar. Bu sahneyi gören bir arkadaşı Leyla'ya hemen kabilesine gitmesini tavsiye eder.

Leyla ve Kays'ın görüşmesi ve Kays'ın çölde kendini kaybetmesi

Nevayi'de Kays gözlerini açtığında Leyla'yı göremez, göğe bir ah savurur ve gömleğini yırtar. Anne ve babası onu perişan bir hâlde bulup eve getirirler. Kays, uyandığında anne ve babasına verdiği eziyetten dolayı utanır ancak aşk onun aklını almıştır. Leyla aklına gelir gelmez yollara düşer.

⁸ Bu başlık altında iki mesnevide ortak olan ve olmayan olay ve durumlar izah edilmiştir.

Kays, uyku vakti Leyla'nın kabilesine ulaşır. Leyla ansızın bir ses duyar ve o sesin Kays olduğunu anlar. Izdırapla sese doğru yürümeye başlar. İki sevgili görüşür.

Fuzulî'de iki aşkın görüşmesi Leyla ve Kays'ın dostları tarafından kederleri dağılsın diye dolaşmaya çıkarıldıkları bir gün tesadüfi olarak gerçekleşir.

Her iki mesnevide de görüşme Kays'ın kendinden geçmesi ve çölde kendini kaybetmesi ile sonlanır.

Kays'ın çölde eve getirilişi, ana ve atanın öğütler verisi

Nevayî'de çölde Kays'ı ölü gibi bulan anne ve baba oğlunu eve getirirler.

Fuzulî'de Kays, eve kandırılarak getirilebilir.

Her iki mesnevide de eve getirilen Kays'a anne ve babanın öğüt verdiği görülür. Ancak artık adı Mecnun olan Kays'a hiçbir öğüt fayda vermez.

Mecnun'un babasının kınaması

Nevayî'de Leyla'nın babası, Mecnun'un kendi kabilelerini kible edindiğini duyar. Mesnevinin bu bölümünde bir istişare meclisinin diyalogları verilmektedir. Leyla'nın babasının danıştığı kişiler ona vaktiyle akıllı ve ilim sahibi olan Kays'ın artık çöllerde divane ve aşuften gezdiğini, sabah ve akşam bu kabileye geldiğini söyleyip bu durumun yakışsız bir durum olduğunu ifade ederler. Leyla'nın babası bu sözler karşısında susar. Danışmendi ona Mecnun'un atasına haber göndermesini, oğlunun derdine ilaç, ayağına bend bulmasını istemesini önerir. Mecnun'un atasına oğullarına mukayyet olması yönünde haber gönderilir. Mecnun'un babası oğlunu çölde yine topraklar içinde bulur ve çaresizlikle onu zincirleyip evine getirir.

Fuzulî'de ise öğüt bahsinden sonra Mecnun'un babası, Leylâ'yı oğluna istemeye gider ve görkemli bir şekilde ağırlanır. Babası, Leylâ'yı divane olduğu gerekçesiyle Mecnun'a vermez ve Mecnun iyileştiği takdirde ona kızını vereceğine dair söz verir.

Her iki mesnevide de Mecnun'un babası Leyla'nın babası tarafından aşağılanmış olur.

Mecnun'un iyileşmesi için Kâbe'ye götürülüşü

Bu bölümden sonra mesnevilerde Mecnun'un iyileşmesi için ebeveynler uğraşmaya başlar. Nevayî'de Mecnun'un iyileşmesi için sadece Kâbe'ye gidilirken Fuzulî'de Kâbe'ye gitmeden önce adaklar adama, doktorlara gitme, büyüler yaptırma; ocaklara, dergâhlara başvurma gibi yöntemler de denenir. Ancak her iki mesnevide de Mecnun iyileşemez ve Kâbe'de derdinin artması için dua eder.

Mecnun'un çölde olağanüstü hâllere erişmesi

Kâbe'ye gitme motifinden sonra Nevayî'de Mecnun; dilinde Leyla zikri, kalbinde Leyla fikri ile dağları, çölleri gezer. Kafiyesi Leyla'nın sıfatları olan ve redifi Leyla olan şiirler yazar.⁹ Çölde geyiklerle dostluk kurar. Nevayî, Mecnun'un bunları yapabilmesini nefsinden tamamen geçmesine bağlar.

Fuzulî'de Kâbe'den dönüş yolunda Mecnun, dağ ile söyleşir. Daha sonra ceylanı avcıdan kurtarır ve ceylanla konuşur. Ceylanla ve başka birçok ahu ile dost olur. Mecnun, güvercini avcıdan kurtarır ve güvercinle konuşur. Kuşlar Mecnun'un başına yuva yapar, gündüz de onun bekçisi olur.¹⁰ Mecnun'da hayır işaretleri gördükleri için hem vahşi hayvanlar hem de kuşlar onun buyruğuna girer. Yırtıcı hayvanlar da Mecnun'a dost olur.

⁹ Fuzulî'de de Mecnun'un güzel şiirler yazması onun meziyetlerinden biri olarak mesnevide geçer.

¹⁰ Nevayî'de Mecnun'un kuşlar ile dostluk kurması başka bölümde geçmektedir. Kuşların başına yuva yapması ise aşık olmanın bir alameti olarak sebeb-i te'lif bölümünde zikredilir.

İbn Selam'ın Leyla'ya âşık olması

Mecnun'un eriştiği bu hâllerden sonra her iki mesnevide de İbn Selam, Leyla ile tesadüf eseri karşılaşır. İbn Selam, Leyla'ya âşık olur ve Leyla'yı atasından ister.

Nevfel'in Mecnun'a yardım etmeye çalışması

Nevayi'de avlanma esnasında Nevfel, Mecnun ile karşılaşır ve Mecnun'un hâli ona çok garip görünür. Mecnun'un macerasını Nevfel'e anlatırlar. Nevfel, Mecnun'a yardım edeceğine dair söz verir ve onu eve götürmeyi başarır.

Fuzulî'de ise Nevfel; Mecnun'un şiirlerini mecliste dinler ve beğenir, Mecnun'a yardım etmeye karar verir.

Her iki mesnevi'de Leyla'nın babasına Leyla'nın Mecnun'a verilmesine dair haber gönderilir. Leyla, Mecnun'a verilmez. Nevfel'in ordusu ile Leyla'nın kabilesi çarpışır.

Nevayi'de Leyla'nın babası akrabalarını toplar ve onlara danışır. Eğer Nevfel galip gelirse Arap içine çıkacak yüzünün kalmayacağını, şan ve şöhratinin gideceğini söyler ve Leyla'yı öldüreceğini bildirir. Mecnun, Leyla'yı rüyasında görür. Leyla, Nevfel galip geldiğinde öldürüleceğini rüyasında Mecnun'a söyler. Bu rüya üzerine Mecnun, Nevfel'den geri çekilmesini ister. Nevfel, Mecnun'un rüyasının doğruluğuna inanır ve geri çekilir. Mecnun ise çöle yeniden döner.

Fuzulî'de ise ilk çarpışmada iki taraf da yenilmez. İkinci vuruşmada Nevfel galip gelir. Leyla'nın babası onun İbn Selam ile sözlü olduğunu dile getirir ve Nevfel'den merhamet ister. Nevfel, Leyla'nın babasının özrünü kabul eder. Mecnun, Nevfel'e sitem ettikten sonra çöle yeniden döner.

Çöle tekrar dönüşten sonra Mecnun'un Leyla ile haberleşmesi

Nevayi'de Mecnun, bu hadiselerden sonra Leyla'nın yaşadığı yere gelir ve Leyla'nın kabilesinin göç etmiş olduğunu görür. Leyla'nın kabilesindeki itin yüzünü ve tabanını öper.¹¹ Mecnun, Zeyd ile tanışır. Leyla ve Mecnun, Zeyd'in getirip götürdüğü mektuplar ile haberleşir.¹²

Fuzulî'de ise Mecnun kendini zincire vurdurtur¹³, dilenci kılığında ve kör taklidi yaparak Leyla'yı görmeye çalışır. Çocuklar Mecnun'u taşıyarak kovalar¹⁴ ve iki âşık birbirlerine şiir okuyarak konuşur.

Nevayi'de Mecnun'un Nevfel'in kızı ile evlenmesi

Nevayi'de Mecnun'un babası oğlunun hasretiyle onu bulmak için çöllere düşer ve bir harabede bulur. Evine getirmek için ona çeşitli öğütler verir. Mecnun, babasının durumuna çok üzülür ve devenin ipini boynuna bağlar. Ben boynu bağlı bir itim, der ve ipi babasının eline verir. Babası Mecnun'un ipini çözer ve birlikte evin yoluna düşerler. Mecnun'un eve dönüşü herkesi sevince boğar. Nevfel'in kızı Mecnun'a istenir. Ancak Mecnun'un aşk yine ihtiyarını elinden alır ve Mecnun, çöle doğru ayaksız başsız yürümeye başlar. Yolda siması tanıdık bir çoban ile karşılaşır. Çoban, Leyla'nın kabilesinin sürüsünü güttüğünden ve mektepte Mecnun'u gördüğünden bahseder. Mecnun çobandan sevdiğini uzaktan dahi olsa görebilmek için yardım ister, ona yalvarır. Çoban Mecnun'u akşama evine davet eder ve ona bir çare bulacağını söyler. Çoban Mecnun'a bir koyun derisi verir ve onu giyerek saklanmasını tembih eder. Kabileye eriştiklerinde kızlar kendi koyunlarının başına gider. Mecnun'u gören Leyla kendinden geçer ve Mecnun da sevdiğinin üzerine

¹¹ Göç etme motifi ve Mecnun'un köpeğin yüzünü ve tabanını öpme hadisesi Fuzulî'de yoktur.

¹² Zeyd'in iki sevgili arasında mektup taşıması hadisesi Fuzulî'de başka bölümde geçmektedir.

¹³ Mecnun'un zincire vurulması motifi Nevayi'de başka bölümde geçmektedir.

¹⁴ Çocukların kahramanı taşıyarak kovalaması motifi Nevayi'de, sebeb-i te'lifte âşığın bir sıfatı olarak işlenmiştir.

yığılır. Kızlar iki sevgilinin bayıldığını haber alırlar. Çoban bu manzara karşısında çaresizlik içinde kalır. Kabileye haber verse onu yaşatmayacaklarını bilir. Bir deveye Mecnun'u eli kolu bağlı bindirirler. Ata ve anası Mecnun'u bulup eve getirir. Mecnun kendine geldiğinde ana ve atasından çok utanır, Nevfel'in kızı ile evlenmeye razı olur. Evlendikleri gece Nevfel'in kızı Mecnun'a bir sevdiğinin olduğunu söyler ve kendisine dokunmaması için yalvarır. Mecnun bu durumdan hoşnut olur ve evi terkeder. Bu garip konuşmaya Nevfel tanık olur ancak bunun Allah'ın takdiri olduğunu düşünür ve bu duruma ses çıkarmaz.

Fuzulî'de Mecnun'un Nevfel'in kızı ile evlendirilmesi olayı yoktur.

Leyla'nın İbn Selam ile evlenmesi ve onu kendisinden uzak tutması

Her iki mesnevide de Leyla, İbn Selam ile evlendirilir. Nevayî'nin mesnevisinde İbn Selam hafakan hastasıdır. Evlendiği gün çok içer ve içki, onun hastalığını ortaya çıkarır. İbn Selam ölü gibi yere yığılır. Hizmetçiler onu bir eve taşırlar. Leyla bu esnada kendisini öldürmek için zehirli bir kılıç hazırlamıştır, İbn Selam'ın rahatsızlandığını işitince çok mutlu olur.

Fuzulî'de ise Leyla, İbn Selam'a anlattığı bir hikâye ile onu kendisinden uzak tutmayı başarır. Kendisine bir cinin musallat olduğunu ve kendisine dokunursa cinniler içinde bir perî-zâdın ikisini de öldüreceğini söyler.

Leyla'nın İbn Selam ile evlendikten sonra Mecnun ile haberleşmesi

Bu olaylardan sonra Nevayî'de Mecnun yine Leyla'nın kabilesinin olduğu yere gelir ve Leyla da o esnada dışarı çıkmıştır. İki sevgili karşılaşır ve vuslatın mutluluğunu yaşarlar. Mecnun Necd Dağı'nı -Leyla'nın evini görebileceği bir yeri- mekân edinir. Burada kuşlar ve geyikler ile dost olur.

Fuzulî'de ise Zeyd karakteri bu bölümde ortaya çıkar. Zeyd, Leyla'nın evlilik haberini Mecnun'a getirir ve Mecnun, Leyla'ya bir mektup yazar. Bu mektubu Zeyd, Leyla'ya ulaştırır ve Leyla, mektubu kokusundan tanır. Leyla, Mecnun'a bir özür mektubu yazar.

Mecnun'un ana ve atasının ölümü

Nevayî'de Mecnun, rüyasında iki kartalın iki güvercini yediğini görür ve bu rüyadan ana ve atasının öldüğünü anlar.

Fuzulî'de Leyla'nın babası; Mecnun'un babasına Mecnun'un herkese kendilerini rezil ettiğini, Nevfel gibi birisini kendilerine musallat ettiğini, bu nedenle Mecnun'un işinin bitirilmesi gerektiğini söyler. Mecnun'un babası oğlunu çölde arayıp bulur. Ona ölümünün yakın olduğunu ve mirasına sahip çıkması gerektiğini söyler. Mecnun'un babası oğluna öğüt verirken oğlunun bir anda kolu, kan ile dolar. Mecnun, sevdiğinin hacamat yaptırdığını ve bu işin de kendisine malum olduğunu dile getirir.¹⁵ Baba, oğlunun bu hâline şahit olduktan sonra ısrarından vazgeçer ve evine döner. Bir müddet sonra bir avcı Mecnun'a babasının ölüm haberini getirir ve onu ayıplar.

Her iki mesnevide de Mecnun, büyüklerinin ölümünden kendisini sorumlu tutar ve suçluluk duyar. Hatta Nevayî'de bu keder ile Mecnun, sıtma hastalığına tutulur.

Fuzulî'de Mecnun'un yüksek dercelere erişmesinin tekrar vurgulanması

Fuzulî'de Mecnun dolaşırken bir levhada kendi sureti ile Leyla'nın suretini çizilmiş görür ve hemen Leyla'yı o levhadan kazır. Mecnun'a bunun sebebini soran saile, biz ikilikten çıktık, der. Niye onu sildin, kendi resmini kazısaydın, itirazına ise sevgili candır, âşık tendir; can gözükmez, ten gözükür, cevabını verir. Çölde tüm hayvanlar Mecnun'un adaletli yönetiminde birlik içinde yaşar ve

¹⁵ Hacamat motifi Nevayî'de yoktur.

Mecnun, arslan ve kaplanlara lider olur. Mecnun, yüksek bir dereceye erişir.¹⁶ İbn Selam Leyla'ya duyduğu aşktan ölür.¹⁷ Leyla; baba evine dönmek üzere yola çıkar, yolda deve ile dertleşir ve deveden kendisini Mecnun'un diyarına götürmesini ister. Kafileden ayrı kalır ve kaybolur. Leyla ile Mecnun karşılaşır ancak ikisi de birbirini tanımaz.¹⁸ Leyla, kendisini Mecnun diye tanıtan adamdan delil olarak bir şiir söylemesini ister. Leyla, Mecnun'u şiirden tanır. O da Mecnun'a bir şiir okur. Mecnun şiiri çok beğenir ve şiiri okuyana kim olduğunu sorar. Leyla kendisini tanıtır ancak Mecnun'un kendisini tanımamasına sitem eder. Mecnun Leyla'ya iltifat etmez. Leyla, Mecnun'u sınıadığını itiraf eder ve Mecnun'un hâl ehli olmasından memnun olarak yoluna geri döner. Bu esnada Leyla'yı bulmak için gönderilen kişi onu bulur.

Leyla ile Mecnun'un ölümü

Nevayî'de Leyla ölüm döşeğindeyken annesine sırrını âşikâr eder ve vasiyetini söyler. Bu esnada Mecnun'a Leyla'nın hâli malum olur ve derhal Leyla'nın yanına gider. İki sevgili aynı anda vefat eder ve ikisi de aynı kefene sarılır. İki sevgilinin kabri, türbe gibi tasvir edilir.

Fuzulî'de Leyla ölmek için dua eder, annesine aşkını itiraf ederek bir vasiyet bırakır ve ölür. Zeyd, Leyla'nın ölüm haberini Mecnun'a getirir. Mecnun da sevdiğinin kabri üstünde ölmeyi diler, duasının kabulü olarak orada can verir. Leyla'nın kabri içine konur.¹⁹ Zeyd, iki âşığı rüyasında Rıdvan cennetinde görür ve iki âşığın kabri, türbe olur.

4. Motifler

Bu bölümde masallarda ve halk hikâyelerinde tespitine çalışılan ve halk nesrinde hikâye etmenin en küçük birimi (Alptekin, 1997: 297) olarak tanımlanan motifin Ali Şir Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde varlığı incelenmiştir.

Halk edebiyatının bir terimi olan motif kelimesi son zamanlarda divan edebiyatının bir terimi olarak da kullanılmaya başlanmıştır. *Edebî bir terim olarak motif; olayın ve olay örgüsünün sağlayıcısı, kolektif şuur veya şuuraltı özellik taşıyan, dikkat çekici veya olağanüstü, eser içinde, varyantlar ve/veya diğer tahkiyevî eserlerde tekrarlanan açık ya da sembolik olan çekirdek unsur veya unsurlardan oluşan tekil olay/lardır.* (Sağlam, 2020: 361) Sağlam, çalışmasında tahkiyevî mensur eserler bünyesinde gerçekleştirilen motif inceleme çalışmalarının kendine has bir metotla divan edebiyatı mesnevileri için de geçerli olmasını gerektiğini düşünmektedir. (Sağlam, 2020: 364) Bu düşünceden hareketle, Stith Thompson'un kataloğu örnek alınarak Nevayî ve Fuzulî'deki motifler tespit edilmiştir. Motif tanımından yola çıkarak motifler tespit edilirken halk nesrinde olduğu gibi motifte *olağanüstülük arz etme, geleneksel bir arka plana sahip olma, pek çok mesnevide kullanılma* özellikleri aranmıştır. İki mesnevi incelendiğinde her iki mesnevide ortak olan (ya da bazı değişikliklerle tekrar eden) ve ortak bir ruh/öz/yapı oluşturan temel birimler tespit edilmiştir. Elbette bu motiflerin halk nesrinden mi mesnevilere yoksa mesnevilere mi halk nesrine geçtiği araştırılması icap eden diğer bir konudur. Divan şairinin mirî malı bu motifleri kullanarak yeni bir eser vücuda getirdiği, bazen bu motifleri biraz değiştirip yorumladığı, bazen de yeni motifler bularak geleneği zenginleştirdiği düşünülebilir.

Ali Şir Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde şu motifler tespit edilmiştir:

¹⁶Mecnun'un eriştiği manevî hâller şunlardır: Meleklerle dostluk, sıcak-soğuk derdinin olmaması, dünyanın gerçek değerini anlaması, her şeyden el ayak çekmesi, yeme-içme derdinin olmaması, şiirden anlaması, sesinin tatlı olması. Mecnun; sesi, zekası ve yüz güzelliği ile hâl ehlini kendine bağlamış ve şöhrat sahibi olmuştur, bu üç vasfa sahip olduğu için kâmil insandır.

¹⁷ Nevayî'de İbn Selam'ın ölmesi hadisesi yoktur.

¹⁸ Tasavvufta aşk ateşi âşığın gönlünü o kadar hassas ve nazik hâle getirir ki âşık, maşukunu görmeye takat getiremez. Onun için âşık, hicranı vuslata tercih eder. (Uludağ, 2016) Fuzulî'de çölde karşılaşan ve birbirini tanıyamayan âşıkların bu hâli yaşadıkları düşünülebilir. Nevayî'de âşıkların birbirini tanıyamaması motifi yoktur.

¹⁹ Her iki mesnevide de iki âşığın aynı kabre konması vahdet sembolü olarak işlenmiştir.

<i>Anne ve/veya babanın ölmesi (ortak)</i> ²⁰
<i>Anne ve babanın evlada nasihat etmesi (ortak)</i> ²¹
<i>Aşkın aşikâr olması (ortak)</i>
<i>Avcı-avlanma (ortak)</i>
<i>Aynı kefene sarılma/aynı kabre konma (ortak)</i>
<i>Babanın aşâğılanması (ortak)</i>
<i>Bahar (ortak)</i>
<i>Birini yazdığı şiirden tanıma (Fuzulî)</i>
<i>Cinsel yasak (ortak)</i>
<i>Çoban (Nevayî)</i>
<i>Çocukların kahramanı taşıyarak kovalaması (ortak)</i>
<i>Çöl (ortak)</i>
<i>Dadı (ortak)</i>
<i>Danışma meclisi (Nevayî)</i>
<i>Derdin artması için dua etme (ortak)</i>
<i>Dua sonucu evlat sahibi olma (ortak)</i>
<i>Duanın kabulü (ortak)</i>
<i>Duanın kabulü olarak ölme (ortak)</i>
<i>Ebedilik (ortak)</i>
<i>Evlat sahibi olamama (ortak)</i>
<i>Evlenmeye şart koyma (ortak)</i>
<i>Gaipten ses duyma (Fuzulî)</i>
<i>Geyikler ile dostluk kurma (ortak)</i>
<i>Gerçekleşen rüya (Nevayî)</i>
<i>Göğ ah savurma (ortak)</i>

²⁰ Motifi hangi şairin kullandığı parantez içerisinde belirtilmiştir. Her iki mesnevîde de yer alan motiflerin yanına “ortak” yazılmıştır.

²¹ Nevayî’nin mesnevisinde babanın Mecnun’a nasihatlarına örnek olarak şu beyitler verilebilir: *Bolmak bu sıfat bir işte mağlûb, Ehl-i hured allıda emes hûb/Her derd ki Hak kişige berdi, Her Hakdın anıñ devâsı erdi/Tedric ile tıfl olur hured-mend, Sâkinlik ile kâmiş bolur kand.* (Bkz. 24440, 2445 ve 2450 beyitler.) Fuzulî’nin mesnevisinde ise babanın oğluna verdiği nasihatlerden birkaçı şunlardır: *Ne sûd hemîşe mestlikten, Ne fâide bût-perestlikten/‘Âkil kişi dūr-bîn gerekdür, Dünyâya ümîd bir direkdür.* (Bkz. 2075 ve 2102 beyitler.) Tüm motiflerin mesnevîde işlendikleri yerleri belirtmek makalenin sayfa sayısını çok fazla artıracağından örnek olarak sadece “anne ve babanın evlada nasihat etmesi” motifinin işlendiği yerler belirtilmiştir. Bununla birlikte diğer motiflerin mesnevîlerde geçtikleri yerlere “mesnevîlerin konu bölümü” ve “tasavvuf” başlıkları altında değinilmiştir.

<i>Göç etme (Nevayî)</i>
<i>Gömleğini yırtma (ortak)</i>
<i>Hacamat (Fuzulî)</i>
<i>Harabe (ortak)</i>
<i>Hayvanların kahramanın emrine muti olması (ortak)</i>
<i>İlk görüşte aşk (ortak)</i>
<i>Kâbe (ortak)</i>
<i>Kabile (ortak)</i>
<i>Kabrin türbe olması (ortak)</i>
<i>Kahramanın ihtiyarının olmaması (ortak)</i>
<i>Kahramanın sıcak-soğuk, yeme-içme derdinin kalmaması (ortak)</i>
<i>Kahramanın kaybolması (Fuzulî)</i>
<i>Kâmil kişi (ortak)</i>
<i>Kılık değiştirme (ortak)</i>
<i>Kokudan tanıma (Fuzulî)</i>
<i>Kuşlar ile dostluk kurma (ortak)</i>
<i>Kuşların kahramanın başına yuva yapması (ortak)</i>
<i>Leyla (ortak)²²</i>
<i>Lider ve zengin adam (ortak)</i>
<i>Mecnun (ortak)</i>
<i>Mehir (ortak)</i>
<i>Meleklerin kahramana dost olması (ortak)</i>
<i>Mektebe gönderilme (ortak)</i>
<i>Mektepte âşık olma (ortak)</i>
<i>Mektupla haberleşme (ortak)</i>
<i>Mutsuz bebek (ortak)</i>
<i>Ölmek üzere olan kişinin nasihati (ortak)</i>
<i>Ölüm anında sırların söylenmesi (ortak)</i>
<i>Rüya ile haber alma (Nevayî)</i>

²² Leyla ve Mecnun, iki motiftir. Bu motifler farklı mesnevilerde farklı adlarla karşımıza çıkabilir. Örneğin *Hüsni ü Aşk*’ta “Mecnun” motifi “Aşk” ile *Can u Canan* mesnevisinde “Leyla” motifi “Canan” ile işlenmiş olabilir.

<i>Savaş (ortak)</i>
<i>Sesten birini tanıma (ortak)</i>
<i>Sevgililerin birbirini tanıyamaması (Fuzulî)</i>
<i>Şiir yazma (ortak)</i>
<i>Tesadüfî karşılaşma (ortak)</i>
<i>Vasiyet bırakma (ortak)</i>
<i>Yas tutma (ortak)</i>
<i>Yırtıcı hayvanlar ile dostluk kurma (ortak)</i>
<i>Zehirli kılıç (Nevayî)</i>
<i>Zeyd (aracı) (ortak)</i>
<i>Zincire/ipe vurulma (ortak)</i>

5. Tasavvuf

Tasavvuf; kâmil insan olmak, Hakk’a ermektir. (Uludağ, 2001: 340) Farklı ekol ve tarikatlere göre tasavvufun tanımı değişiklik gösterse de tasavvuf, öz itibarıyla aynıdır ve nefsin bir şekilde terbiye edilerek zihnin ve ruhun olgunlaştırılmasına hizmet eder. (Ceylan, 2005: 17, 19) Sebeb-i te’lif başlığında ortaya konulduğu üzere hem Fuzulî hem de Nevayî eserlerinde beşerî aşk perdesi altında Hakk’a ulaşmayı ve kâmil insan olmayı öğretmeyi gaye edinmiş ve bunu açıkça dile getirmişlerdir. Bu bölümde mesnevilerin hangi tasavvuf izleklerini işledikleri karşılaştırmalı olarak incelenecektir:

Âşğın mecazdan hakikate ulaşması

Tasavvuf ilkelerine göre benlik, Allah ile insan arasındaki en büyük engeldir. Benlik duygusu insanı Hakk’tan uzaklaştırmaktadır. Fenâ hâli ise kişisel iradenin, benliğin ve Hakk’ın dışında kalan her şeyin (mâsivâ) izlerinin kaybolduğu bir hâli ifade etmektedir. (Özköse, 2005: 241-243) Mecnun’un çöle, harabalere kaçması; yeme ve içmeyi kesmesi, tüm insanlardan hatta anne ve babasından dahi uzak kalması benliğinden ve mâsivâdan kurtulmak içindir. Mecnun’un yaşadığı bu evre dervişlerin تنها ve ıssız bir yere çekilip nefis mücahedesinden geçmeleri ve bu süre içinde gıda, uyku ve dünya kelâmını asgariye indirmesi olarak bilinen “çile” (Ceylan, 2005: 32) dönemine benzer. İki mesnevide de yaşadığı bu sıkıntılı evreden sonra Mecnun’un mecazdan hakikate erdiği belirtilir.

Aşağıdaki beyitlerde Nevayî, Mecnun’un Leyla’ya duyduğu aşkı, mecazi aşk olarak niteler ve bu aşkın Mecnun’un bedenini ve benliğini yok ederek onu hakiki aşka (fenâ makamına) ulaştırdığını izah eder:

Gerçi eki nev’ ötti râzı
 Evvelgını añlagıl mecâzî (3402)
 Kim derd ü güdâz u sûz birle
 Yüz şu’le-i cân-fürûz birle (3403)
 Çün eyledi pâklikle mevsûf
 Ol nev’ kılur birevge meş’ûf (3404)
 Kim ’ışkı ara fûrâk ile derd

Özlükdin eter tamâm anı ferd (3405)

Bil soñragı 'ışknı hakîkî

Kim devlet erür anıñ refiki (3406)

Evvelgı vüçüdün etse zâyil

Çün bolsa ekinçisige mâyl (3407)

Yok yok ki ekinçi anı çekse

Köñlige visâl tuhmın ekse (3408)

Ol nev' ketürse türktâzî

Kim kalmasa sûret-i mecâzî (3409)

Mazhardın körmeyin nişânî

Mazharda özini tapsa fânî (3410)

Maksûd bu-dur hayâtın bu

Bel hilkât-i kâynâtın bu (3411)

(İki türlü sır açığa çıktı, önceki sır mecazi aşkın sırrıdır. Mecazi olan sır; dert, yanma ve ruhu parlatan ışık ile bir kimseyi tutkun âşık yapar ve onu mübarek, tertemiz hâle getirir. Çünkü sevgiliden ayrılık derdi kişiyi tamamen benliğinden koparır. Sonraki sır, hakiki aşk sırrıdır. Bu sırta eren kişinin yoldaşı mutluluktur. Kişi vücudunu yok edip ikinci sırta meyletse, hayır hayır, ikinci sır onu kendine çekse ve gönlüne vuslat tohumunu ekse, ikinci sır kişiyi yağma etse ve mecazilik gitse, kişinin benliğinden eser kalmasa ve benliğini fânî etse... Hayatın maksadı budur, yaratılışın hikmeti budur.)

Ali Nihat Tarlan, Fuzulî'nin Leyla ve Mecnun'u hakkında şu açıklamalarda bulunur:

“Ancak, Leylâ ve Mecnûn mesnevisinde bu ulvî ve İlâhî aşkın ruhtaki seyrini açıkça görmek kabildir. Fuzulî'nin bu mesnevisini diğer Leylâ ve Mecnun mesnevileri içinde çok yüksek bir mevkie yükselten de budur. Tasavvuf bakımından derin bir his ve aşk görüşünün hulâsası olan şu rubaisi ile eserine başlar: *Ey neş'et-i hüsnî ıška te'sîr kılan/İşk ile binâ-yı kevnî ta'mîr kılan/Leylî ser-i zülfünü girihgîr kılan/Mecnun-ı hazîn boynuma zencîr kılan*. Evvelâ Hak güzeldir. Aşka tesir eden de o güzelliştir. Kâinat binası aşk ile mamur hâle gelmiştir. Yaratılışın sebebi muhabbettir. Leylâ'nın ser-i zülfünü düğüm düğüm yapıp mahzun Mecnûn'un boynuna zincir eden odur. Leylâ'nın ser-i zülfü kesret içindeki hilkat muammasıdır. Bu muamma ile Mecnûn'u deli edip boynuna zincir vuran yine odur. Eserlerinde öyle anlaşılıyor ki, ilk hareket noktası olan beşeri güzellik üzerinde fazla durmuyor ve derhal bir karine ile güzelliğin hakiki menbâna yöneliyor. Esasen tasavvufta her güzellik Hakk'ın güzelliğinin bir in'ikâsıdır.” (Tarlan, 2005: 13)

Bu cümlelerden Fuzulî'nin eserinde -Nevayî'de olduğu gibi- beşerî aşktan ilahi aşka (mecazdan hakikate) bir dönüşümün verildiği çıkarılır. Fuzulî dibacesinde bunu aşıkâre ilan eder, eser boyunca da bunu okuyucuya sezdirir. Ayrıca eserin bitimine doğru Mecnun'la okura vermek istediği evrilmeyi açıkça söylemekten kendini alamaz:

Tahsîl kılup safâ-yı sîret

Görmüşdi mecâzdan hakîkât (2798)

(Saf, temiz ahlaklı Mecnun, çalışıp mecazdan hakikati görmüştü.)

Bela ve musibetlerin arzulanması

Hiçbir kahraman değişik tehlikeler içerisinde geçip büyük zahmetlere katlanmadan ve acı çekmeden amacına ulaşamaz. Bu uğurda Şeyh Gâlib'in ifade ettiği gibi pek çok imtihandan geçmek

gerekir: “Mücerred ben âşık-ı sâdıkım demekle sana kim inanır. Davâyı mahabbet iden bîcâre imtihân yok mudur sanır. Heyhât heyhat, öyle değil; gerçek 'âşıklara der ü dîvâr, reh-ber-gûy-ı dil-dâr ve seng ü mermer ser-menzil-i maksûddan peyâm-âver imiş.” (Doğan, 2013: 117, 245) Tasavvuf geleneğinde belaya sabır, kâmil insan yolculuğundaki duraklardan biridir. (Doğan, 2014: 106) Gazâlî ve Muhasibi gibi düşünürler de Allah'ın bu dünyada kullarına bela ve musibetleri onların kemale ermesi için verdiğini ifade ederler. (Smith, 1936: 423) Nevayi ve Fuzulî'nin mesnevisinde Mecnun'un uğradığı bela, Leyla'ya duyduğu aşktır. Her iki mesnevide de Mecnun, uğradığı bu beladan memnundur.

Nevayi'de Mecnun gamı, kurtuluşunun anahtarı olarak görür:

Könlüm **gam** ile tok eyle yâ Rab
 'İşk içre meni yok eyle yâ Rab (1638)
 Derdini **necâtım** et ilâhî
 Yâdını **hayâtım** et ilâhî (1644)

(Ya Rab, gönlümü gam ile tok eyle ve aşk ile beni yok eyle... Senin derdini kurtuluşum ve seni anmayı hayatım eyle!)

Nevayi'nin bu etkili münacatı Fuzulî'nin beyitlerinde de görülmektedir:

Oddan dileyen anun **necâtın**
 Fânî dilemiş ola **hayâtın** (1005)
 Her handa ki âlem içre **gam** var
 Kıl gönlümü ol gama giriftâr (1116)

(Mecnun'un ateşten kurtulmasını isteyen onun hayatını yok etmek istemiş olur... Dünyanın neresinde bir gam varsa benim gönlümü o gama müptela eyle.)

Nevayi mesnevisinde aşkın olmadığı bir hayatı kesin bir dille reddeder:

Her ot ki yok anda '**ışk sûzı**
 Men hastega kılma anı rûzî (1646)
Ansız meni bir dem etme mevcûd
 Bûdumnı kıl ansız olsa nâ-bûd (1655)
 Demek ki maña bu otnı her dem
Efzûn kıl u kılma zerreî kem (1629)
 Bu otdın könlüm etme mahzûn
 Bel **şevkını** kıl dem-â-dem efzûn (3444)
 Hem ahkeridin tenim kurutkıl
 Hem şu'lesidin közüm yarutkıl (3445)

(Ya Rab, bir ateş ki onda aşkın yanması yoksa ben hastana onu nasip kılma. Bir an dahi beni aşksız bırakma. Bende aşkın ateşi yoksa bedenimi de yok et. Bende bu ateşi her an artır, noksanlaştırma... Bu ateşten gönlümü mahzun etme, an be an benim ona karşı olan arzumu artır. Tenimi onun koru ile kurut ve alevi ile içimdeki koruyu parlat!)

Aşksız hayatı reddetme ve aşkın sürekli artmasını isteme Fuzulî'nin mesnevisinde de çok benzer beyitlerle yer almaktadır:

Kıl mende binâ-yı aşkı dâim
 Mânend-i esâs-ı Kâ'be kâim (1113)
 Sal gönlüme derd-i aşkdan gam
 Her lahza vü her zamân ü her dem (1114)
 Aşk içre müdâm **şevküm** artur
 Şevk ile hemîşe zevküm artur (1115)
 Yâ Rab **belâ-yı 'ışk** ile kıl âşinâ meni
Bir dem belâ-yı 'ışkdan itme cüdâ meni (1123)
 Bezm ehline câm-ı lâle-gûn dut
 Ammâ mana cümleden **füzûn** dut (2817)

(Ya Rab, bende aşk binasını tıpkı Kâbe'nin temelleri gibi daim kıl. Gönlüme her lahza, her an, her zaman aşk derdinden gam sal. Daima aşka olan arzumu artır ve bu arzu ile her zaman zevkimi de artır... Aşk belasını bana dost kıl; bir an beni onsuz bırakma... Meclis ehline lale renkli kadehten içir ama bana cümleden fazla içir.)

Varlığın âşığın nazarından silinmesi

Tasavvufta kâmil insan olma maddî varlık bağlarından kurtulmaya bağlıdır. (Özköse, 2005: 427) Maddî varlık bağlarından kurtulma müşahede, istiğrak ile gerçekleşir ve âşık, bu yolla fenâ makamına erişir. Fenâ makamı bir gaybet hâlidir. Yani eşyayı görememe hâlidir. Hatta âşık, fenâ makamında olduğundan bile habersiz olmalıdır. Eğer kendi makamını bilecek olursa kendini beğenmişlik duygusu galebe çalabilir. (Uludağ, 2016) Zünnun-ı Mısırî, sûfilere Allah'ı her şeye tercih eden ve Allah'ın da kendilerini her şeye tercih ettiği bir topluluk olarak niteler. (Ceylan, 2005: 8) Bu kişilerin nazarında altınla çamur birdir. Nevayî'nin ve Fuzulî'nin mesnevilerinde Mecnun'un sevgili dışında hiçbir şeyle bağının kalmadığı açıkça dile getirilir.

Nevayî aşağıdaki beyitlerinde Mecnun'un masivadan tecrit hâlini işlemiştir. Mecnun'un nazarından tüm varlık silinmiş, orada yalnız sevgili kalmıştır:

Leylî 'ışkın tenimde cân kıl
 Leylî şevkin regimde kan kıl (1643)
 Gayrın nazarımda fânî eyle
 Mihrim maña câvidânî eyle (1649)
 Boldum çü seniñ gamında nâ-bûd
 Nâ-bûdga nükte kayda mevcûd (2365)

(Allah'ım, Leyla'nın aşkını bedenimde can kıl; onun arzusunu damarlarımda kan kıl... Benim ona bağlılığımı öyle bir hâle getir ki onun aşkı dışında kalan hiçbir şeyin nazarımda değeri olmasın ve bu hâl bende sonsuza kadar sürsün... Senin gamında yokluk buldum. Yokluktan maksat, varlıkla bağın yok olmasıdır.)

Varlıkla bağın yok olması, Fuzulî'de Mecnun'un kendisinden, devrinden... haberdar olmaması şeklinde verilmiştir:

Devr cevrenden şikâyet edene âşık demen
 Aşk mesti vâkıf-ı keyfiyyet-i devrân degül (1017)
 Şehrden sahrâya bir fark olduğın her kim bilür
 Bilmiş ol kim 'ışk sahrâsında ser-gerdân degül (1018)
 Sevdâsı ile yoh oldı varum
 Geçdi hevesiyle rûzgârım (2873)

(Zamanın zulmünden şikâyet eden kişiye âşık demeyin. Aşk sorhoşu dönemin keyfiyetine vâkıf değildir. Şehir ile çöl arasında bir fark olduğunu bilen kişi aşk çölünün şaşkın âşığı değildir... Varlığım sevdası ile yok oldu ve zamanım onun arzusuyla geçti.)

Dünya hayatının geçici olması

Tasavvuf düşüncesinde dünya hayatı olumsuz bir vâkıfı sahiptir; o geçicidir ve hazırlanma yeridir. (Çelik, 2009: 125) Dünya hayatına karşı olumsuz bakış açısının oluşmasının altında dünyanın geçici olduğunu vurgulayan Kur'an ayetleri yatmaktadır. (Bkz. Hadîd suresi, 20. ayet, Bkz. Kehf suresi, 46. ayet...) Hatta bu bakış açısı tasavvufi düşüncenin temel dinamiklerinden olan “zühd” anlayışının doğmasına sebep olmuştur. “Zühd” kelimesinin tasavvufi manası dünyadan yüz çevirmek, onu terk etmektir. (Bolat, 2003: 181, 194) Her iki mesnevîde de tasavvufun zühd kavramı, dünyanın geçici olduğu ve kişinin ona bel bağlamaması gerektiği nasihati ile işlenmiştir. Hatta bu beyitlerde “fenâ, fakr” gibi tasavvuf litaratürüne ait olan kelimeler de kullanılmıştır.

Nevayî, aşağıdaki beyitlerinde okura dünyanın geçiciliğini hatırlatmıştır:

Hem su üze-dür cihân karârı
 Hem yel bile 'ömrüñ medârı (3472)
 Merg ejderi çün ağız açar keng
 Yutmakka şeh ü gedâ erür teng (3475)
 Tapsañ neçe şehirler üzre şehlik
Fakr²³ ehliga eyle hâk-rehlik (3479)

(Dünya hayatı geçicidir ve su üzerinde gibi yıkılmaya teşnedir, ömrün de bir rûzgâr gibidir... Ölüm ejderi ağzını açmakta, köle ya da padişah ayırt etmeksizin hepsini yutmaktadır... Nice padişahlık üzerine padişahlık bulsan da sen, fakr ehlinin yolunun toprağı olmayı tercih et.)

Fuzulî de dünyanın geçici ve değersiz olduğunu hatırlatır:

Bu âlem kim gönül kaydın çekersen mihnet ü gamdur
 Fenâ ser-menzilin seyr eyle kim bir hoşça âlemdür (2906)
 Degül muhkem cihân mülkinde her bünyâd kim kılsan
Fenâ mülkinde dut menzil kim ol bünyâd muhkemdür (2908)

(Bu dünyanın gönül bağıny çekersen hep mihnet ve gam içinde kalırsın. Yokluk menziline bak ki ne güzel bir âlemdir... Dünya yurdunda yaptığın her bina yıkılmak içindir. Fena mülkünde yer tut ki o mülk kalıcıdır, sağlamdır.)

²³ “Fakr” sözcüğü tasavvufta fena hâli ve fenafillah makamı için kullanılır. (Uludağ, 2001: 131.)

Âşığın kendi vasıflarında fânî olması

Kalbe gelen bir tecelli (vârit) sebebiyle sâlikin düşünemez ve muhakeme edemez hâle gelmesi tasavvufta “hayret” olarak tanımlanır. (Uludağ, 2001: 162) İbn Arabî'nin “hayret” hakkında “*Perde kalkınca ve göz gördüğü ile birleşince; etki eden, etki içinde gözükiince, insan gözüyle idrak edilince, insan şiddetli bir hayret içine düşer.*” şeklinde beyanı vardır. (Doğan, 2013: 328) Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde Mecnun'un “ihtiyarı kaybetme, sarhoş olma, kendini bilememe, delirme” gibi hâlleri, sûfinin hayret makamında yaşadığı hâlleri çağrıştırmaktadır. Bu çıkarımımızı Aksaray Olanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Efendi'nin tasavvuf tanımı destekler niteliktedir: “*Tasavvuf hayret-i kübrâda mest ü vâlih olmaktadır, Tasavvuf Hakk'ın esrârında hayrân olmağa derler.*” (Ceylan, 2005: 10) Bu tanıma göre âşık, hayret makamında Hakk'ın sırrına erdiğinden dolayı şaşkın ve sarhoştur.

Tasavvufta kulun kendi vasıflarında fânî olması hâli (benliğini, bedenini, iradesini, aklını yok etmesi) Nevayî'nin mesnevisinde Mecnun'un iradesinin aşk tarafından alınması, aklın kayıtlarından azade yaşaması, âleme rüsva olması, delirmesi şeklinde işlenmiştir:

Ya 'nî bu cünûn **fesânesidin**
Rüsvâlg otı zebânesidin (2292)
 Kim târî olup bu nâ-tüvânga
 Rüsvâ kıldı barı cihânga (2482)
 Bu nev' beyle bolurga cârî
 Bolmas kişiniñ öz **ihtiyârı** (2483)
 Yok meyl-i **sükûn** u 'azm-i refâtâr
 Ne mihnet ara edim giriftâr (2492)
 Mümkün ese tilbe it ayılmak
 Yâhud aña i'timâd kılmak (2489)
 Sen dagı meni hîred-nihâd et
 Her işte ki kılsam i'timâd et (2499)

(Yani bu delilik efsanesidir ve ateşi, rüsvalık ateşindendir... Ki bu zayıfa aşk geldi ve onu bütün dünyaya rüsva kıldı. Bu türlü aşk, böyle olur ve kişinin kendi iradesi elinde olmaz... Âşığın iç huzuru ve rahata meyli yoktur... Eğer deli itin ayılması ya da ona itimat edilmesi mümkünse sen dahi bana itimat edebilir ve beni akıllandırabilirsin.)

Fuzulî'nin mesnevisinde de Mecnun âleme rüsva olmuştur, ihtiyarı elinde değildir. Fuzulî'nin bu bölümde “riya” kelimesini kullanması tesadüfî değildir. Fenâ makamında benliğini eriten âşık, riya ve şirkten çok uzaktadır:

'İşk ile riya degül muvâfık
Rüsvây gerek hemîşe 'âşık (642)
 Dilden dile düşdi bu **fesâne**
 Fâş oldı bu macerâ cihâna (643)
 Ser-mestde **ihtiyâr** olmaz
 Medhûşda i'tibâr olmaz (774)

Sen dime ki dut haber sözümden
 Kim yoh haberim menüm özümden (2116)
 'İşk aldı derûnum ü bîrûnum
 Gitdi yile sabrum ü **sükûnum** (2117)
 Men 'akla teveccüh eylerem çoh
 Sevdâ yolumı dutar ki yoh (2118)

(Aşk ile riya birbirine uygun değildir, âşığın âleme rûsva olması icap eder. Böylece dilden dile tüm dünyaya Mecnun'un macerası yayılır... Aşk sarhoşunun iradesi ve itibarı olmaz... Bana "Sözümden haberdâr ol!" deme ki benim kendimden dahi haberim yoktur. Aşk benim içimi ve dışımı ele geçirdi, sabrım ve huzurum yok oldu... Ben aklıma uymaya çalışırım ancak sevda bunu yapmama engel olur.)

Âşığın gözünden ahiret zevklerinin silinmesi

Kişinin fenâ makamında bulunduğuun alametlerinden birisi de hem dünya hem de ahiret ile ilgili haz duygularını kaybetmiş olmasıdır. (Kara, 1995: 333-335) Nevayî'de Mecnun'un içinde bulunduğu coşkun hâl, dünya zevklerinin yanı sıra ahiret zevklerini dahi hatırına getirmesine engel olur:

Ol dem ki köyerde **keçti cândın**
 Ne fikri anıñ **eki cihândın** (3435)

(Mecnun aşk ile yandığı vakit canından ve iki cihan fikrinden geçti.)

Fuzulî'nin Mecnun'un iki cihan zevklerini terk ettiğini açıkladığı beyitleri Nevayî ile benzerlik gösterir:

Bir görmege yârî **cân virürsen**
 Bir zevkle **iki cihân** virürsen (1270)

(Yârî bir kez görmek için hem canından hem de iki cihandan vazgeçersin.)

Aşkın kimya olması

Nevayî'de toprağı altın yapan (kişiyi kemale götüren) unsur aşktır:

Hem zâtıña dürc-i kimyâlık
 Hem âyine-i cihân-nümâlık (3377)

(Aşk, hem kişiyi değiştiren kimya kutusudur hem de âlemleri gösteren bir aynadır.)

Fuzulî'de aşkın insanı kemal mertebesine erdiren bir unsur olarak işlenmesi Nevayî ile oldukça benzerdir:

Mey âyine-i cihân-nümâdur
 Haki zer eden bu kimyâdur (2429)

(Şarap, âlemleri gösteren bir ayna; toprağı altına çeviren bir kimyadır.)

Âşığın tövbe etmesi ve Resul'ün sünnetine tabi olması

Tövbeye kulun iradî olarak kendi isteği ile Allah'a yönelmesi söz konusudur. Tövbe tasavvufta vahdetin kapısıdır. Çünkü günah kişiyi Allah'ından ayırır. Allah'la insan arasındaki hicapların kalkmasına vesile olan ilk makam tövbedir. (Çelik, 2009: 136) Tövbe o kadar

ehemmiyetlidir ki sūfî yaptığı ibadetlere dahi tövbe edilmesi gereken bir günah gözüyle bakar. Aksaray Olanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Efendi tasavvufu anlattığı şiirinde şöyle demektedir: “*Tasavvufda şerî'ât nâme-i hestîyi dürmekdir, Tasavvuf ehl-i şer' u ehl-i imân olmağa derler/Tasavvuf bende olmaktır hakikat hak ey İbrâhîm, Tasavvuf şer'-i Ahmed dilde bürhân olmağa derler.*” (Ceylan, 2005: 9-11) Bu şiirde ise tasavvufun “fenâ ve şeriat” kavramları vurgulanmıştır.

Nevayî'de âşîğın terkedemeyeceği işlerden olarak tövbe etme ve sünnet yolunu tutma vurgulanmıştır:

Devlet taleb eyleseñ Hudâdın
Baş tartma şer'-i Mustafâdın (3482)
Çekse güneş otı şu'le peyvest
Kıl anı nedâmet eşkidin pest (3485)
Cürmî ki yanında-dur nedâmet
Ol keldi necâtdın 'alâmet (3488)

(Allah'tan mutluluk diliyorsan Mustafa'nın şeriatine baş kaldırma... Günah ateşi kıvılcımlar çıkartmaya başladığında onu pişmanlık gözyaşlarıyla söndürmeye çalış. Günahın yanında pişmanlık varsa kurtuluştan bir iz vardır, demektir.)

Aynı nasihatler Fuzulî'nin mesnevisinde de vardır:

Tahkîk-i vesîle-i vusûl et
Taklîd-i şerîat-i Resûl et (172)
Kıl tevbe ki ahsen-i ameldür
Cehd eyle necâta kim meheldür (1100)

(Allah'a ulaşmanın yollarını ara ve Resul'ün şeriatını takip et... Kurtuluş için gerekli olan gayreti göster ve tevbe et, çünkü tevbe en güzel ameldir.)

Âşîğın kendi vasıflarında fânî olup Hak'ta bâkî olması

Tasavvufta aşk, âşîğın içine düşen ateştir ve kişiyi pâk, tertemiz, mübarek hâle getirir. Fenâ hâli ile beşerilik sona erer. Âşîk, beşerî vasıflardan fenâ bulursa Hakk'la bâkî olur. (Uludağ, 2016) Bîşr-i Hafî; sūfîyi, kalbini Allah için saflaştıran kişi olarak tanımlar. Aksaray Olanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Efendi ise tasavvufun Allah'ın isimleriyle tüm yaratılmışlara tasarruf etme imkânı sağladığından bahseder. (Ceylan, 2005: 8, 11) Nevayî ve Fuzulî'de de kalbi saflaştırmanın yolunun aşk ateşi ile yanmaktan geçtiği vurgulanır. Nevayî'de Mecnun; aşk ateşi ile özünü temizler, kendi vasıflarını yok edip Hak'la bâkî olur. Bunun neticesinde beşerî özelliklerini yitirir, âdeta melekleşir ve yüce bir dereceye erişir:

Yaşlar dek etip yığı vü feryâd
Kılmay ata anasın velî yâd (1697)
Endüh yep etip cefâ meyi nûş
İçmek yemek bolup ferâmuş (1699)
Nefs itlikiden keçip tamâmî
Deşt üzre keyik mutî' ü râmî (1701)
Ol nakşını yana 'ışk-ı bî-bâk

Fi-l-hâl yur erdi könlidin pâk (1695)

Hem keldi ferîşte-veş sıfatın

Hem boldı melek-sıfât zâtın (2153)

Çün **hâlis** ü **pâk** u bî-gış oldı

Altun ne ki kîmyâ-veş oldı (3388)

(Çok feryat edip ağladı, ata ve anasını unuttu. Gam yiyip, cefa şarabı içip yemeyi ve içmeyi hatırlından çıkardı. Nefis itinden tamamen geçtiğinde çölde geyikler onun emrine boyun eğdi. Sureti aşk ile yandı ve gönlünü temizleyip onu saf, mübarek hâle getirdi. Zatı ve sıfatı melek gibi oldu. Halis, temiz ve saf bir hâle geldi, altın bile değil kimyanın kendisi gibi oldu.)

Fuzulî'nin de Mecnun'a verdiği yüce hâller Nevayî'nin verdiği hâller ile aynıdır. Mecnun'un nefsi beşerî vasıflarından sıyrılır. Öyle ki Mecnun yeme, içme, giyinme gibi dertlerden azade yaşamaya başlar; ona tüm yaratılmışlar boyun eğ, hayvanlar emrine musahhar olur:

Lâzım mey-i gaflet eyleyüp nûş

Eylersen atañ anañ ferâmuş (1766)

Âhûnun alurdı müşgi bâcın

Rûbâh semûrının harâcın (2230)

Bir **pâk** idi kim bu arsa-i hâk

Anun kimi görmemişdi bir pâk (2788)

Zahirde refîki vahş ile tayr

Bâtında melâik ile hem-seyr (2792)

Kılmışdı kemâl-i i'tidâli

Kisvet eleminden anı hâlî (2793)

Çekmezdi cihânda ol cihân-gerd

Endîşe-i germ ü gussa-i serd (2794)

Bilmişdi cihânun i'tibârın

Yoh yerine saymış idi varın (2795)

Dutmuşdı tarîk-i ehl-i tevhîd

Bulmuşdı kemâl-i terk ü tecrîd (2796)

Olmışdı vücûd-ı **pâki** bir nûr

Âlâyîş-i ekl ü şûrbden dûr (2797)

Tahsîl kılup **safâ**-yı sîret

Görmüşdi mecâzdan hakîkât (2798)

Mevzûn idi tab'-ı nûkte-dâni

Her nüktede vâkıf-ı me'ânî (2800)

Âvâzı vü zihni vü cemâli

Kılmışdı mukayyed ehl-i hâlî (2807)

Kim olsa bu üç kemâle kâbil

Dimek olur aña zât-ı kâmil (2808)

(Gaflet şarabını içip ana ve babanı unutursun... Ceylanın miskinini vergisini ve tilkiden kürkünün haracını alırdı... Öyle pak hâle gelmişti ki bu toprak arsası onun gibisini görmemişti... Görünüşte dostları vahşi hayvanlar ve kuşlar görünür idi ama gerçekte o melekler ile dosttu. Kemal hâli onu elbise derdinden uzak kılmıştı. Dünyayı dolaşan Mecnun, sıcak ve soğuk derdinden azade idi. Cihanın değerini anlamıştı ve onun varını yok saymıştı. Tevhit ehlinin yolunu tutmuştu ve soyutlanma ile kemâli bulmuştu. Pâk vücudu bir nur olmuştu, yeme ve içme derdinden uzaktı. Saf ahlakı çalışıp mecazdan hakikati görmüştü... Her nüktenin manalarına vakıf yaratılışı, ölçülü idi... Sesi, zihni ve yüz güzelliği ile hâl ehlini kendisine bağlamıştı. Kim bu üç vasfa sahip olsa ona insan-ı kâmil demek gerekir.)

Görüldüğü gibi her iki eserde de nefsinden vazgeçen Mecnun, yüce hâllere erişmiştir.

Âşığın maşukla bir olması

Âşık, seyrüsülûkun sonunda Allah'ta yok olur ve Allah'ta yok olan kişi için ayrılık gayrılık, ikilik, başkalık, mesafe söz konusu olamaz. Âşık, bu hâl neticesinde, varlık âleminde, sadece Allah Teâlâ'yı temâşâ eder ve sadece O'nun varlığını, fiilini ve iradesini hisseder. (Özköse, 2005: 243) Âşığın bu hâlini İbn Arabî şu şekilde izah eder: *"Ey sır yolunu arayan, onun peşinde olan, Geri dön; bütün sır senin içindedir çünkü."* (Doğan, 2003: 117) Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde Mecnun'un fenâ makamına eriştiğinin bir alameti olarak Leyla ile Mecnun'un aynı kişi olduğu vurgulanır. Mecnun, yolculuğu sonucunda başladığı yere geri döner. Mesnevi boyunca dairesel bir dönüşün izlerini bulmak mümkündür. Leyla'yı bulmak için yollara düşen Mecnun, Leyla'nın kendisi olduğunu idrak eder. Bu paradoksal durumu Nevayî şu şekilde işlemiştir:

Bu turfe ki ger eki edi at

Tapılmas edi be-gayr bir zât (2818)

Bu su edi ol habâb-ı hâsıl

Bir âh boldı aña vâsıl (2821)

Ol bu boldı velîk bu ol

Tapmadı arada ekkilik yol (2864)

(Bu öyle şaşılacak bir durum ki ortada iki ad vardı ancak bir kişi dışında kimseye rastlanmıyordu... Biri su ve diğeri o suyun kabarcığı idi ve kabarcık bir âh çekti ve suya kavuştu... Mecnun Leyla oldu ve Leyla Mecnun, arada bir ikilik kalmadı.)

Agah Sırrı Levend'in ikilik-birlik meselesi (Levend, 1965) olarak tanımladığı ve tasavvufun esası olarak gördüğü âşığın maşukla bir olması mevzuu Fuzulî'de şu şekilde işlenmiştir:

Ol zahm eseri görindi mende

Biz bir rûhuz iki bedende (2133)

Bizde ikilik nişânı yohdur

Her bir tenün özge cânı yohdur (2134)

Sagınma ki oldur ol menem men

Bir cân ile zindedür iki ten (2135)

Ger men men isem nesen sen ey yâr
 V'er sen sen iseñ neyem men-i zâr (2706)
 Çün men olubem senüñle memlû
 Vahdet revîşinde hôş degül bu (2707)
 Kim daşrada isteyem nişânuñ
 Bir özge mekân bilem mekânüñ (2708)

(O yaranın eseri bende göründü, biz iki bedende bir ruhuz. Bizde ikilikten eser yoktur, her bir beden ayrı bir canı yoktur. Sanma ki ben benim, o da o; iki beden bir can ile hayattadır... Eğer ben bensem sen nesen ey yâr, eğer sen sen isen bu inleyen ben de kim?.. Ben seninle dopdolu iken senin izlerini dışarıda aramam ve mekânını başka bir mekân bilmem vahdet yolunda hoş degüldür.)

Âşığın maşukla bir olması izleği Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde Leyla ve Mecnun'un ölümünü anlatan beyitlerde de işlenmiştir. Her iki mesnevide de ölüm, vuslat ve vahdet olarak tanımlanmıştır. Vuslatın tasavvufi yorumu, sâlikin Hakk'a ermesi, kemale ermesi ve seyrüsülûkunu tamamlamasıdır. (Uludağ, 2001: 375) Vahdet hâli ise çocuklukta birlik görme hâlidir. Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevilerinde Mecnun yolculuğunun sonunda Leyla'nın kendisi olduğunu anlar ve kesretten vahdete geçmiş olur. Görüldüğü üzere tasavvufi görüş ve düşünce sisteminde vuslat ve vahdet hâli âşığın seyrüsülûkunu tamamladığı anda gerçekleşir. Mecnun'un ölmesi ve Leyla ile aynı kefenle konulması tasavvuftaki vuslat ve vahdet anlayışının mesnevilerdeki remzidir ve kahramanların seyrüsülûkunu tamamladığını gösterir.

Nevayî'nin beyitlerinde vuslat, vahdet olarak tanımlanmıştır:

Kim şiddet-i vahdet-i visâli
 Bermey aña ekkilik mecâli (3360)
 Dâne dek olup iki beden bir
 Dâne kabuğı kibi kefen bir (3361)

(Vuslatın vahdetinin şiddeti onlarda ikilik hâli bırakmadı. İki beden bir tane gibi oldu ve kefenleri o tanenin kabuğı gibi oldu.)

Fuzulî'de de ölüm, vuslatın ve vahdetin remzi olarak işlenmiştir.

Hôşdur taleb-i **fenâ**da hâlûñ
 Gûyâ ki fenâ-dürür visâlûñ (1271)
 İzhâra gelip rümûz-ı vahdet
 Vahdetde tamâm olup hikâyet (3086)
 Târihine düşdiler muvâfık
 Bir olmağ ile ol iki âşık (3087)

(Yokluğu isteyen hâlin ne güzel! Sanki bu yokluk sana vuslat olmuş... Vahdet remizleri ortaya çıktı ve hikâye vahdette tamamlandı. İki âşık bir olmak ile eserin yazılış tarihine uygun düştüler.)

Âşığın velayet mertebesine yükselmesi

Tasavvuf anlayışı temelde aynı olmakla birlikte çeşitli tarikat ve şeyhlerce önem verilen temel kavram değişebilmiştir. Örneğin Hakîm-i Tirmizî ekolu tasavvuf kavramları arasında “velâyet”i önemser. (Ceylan, 2005: 17)

Nevayî’de Mecnun’un “velâyet” mertebesinde olduğu dile getirilir. Çünkü o fenâ makamına erişerek Allah’a yakınlık mertebesini kazanmıştır:

Mecnûn ki fütüvvet ehli erdi
İhsân u mürüvvet ehli erdi (2645)
Âdâbı hidâyet ehli yañlıg
Âyîni **velâyet** ehli yañlıg (2647)

(Mecnun, fütüvvet²⁴ ehliendi, insanlara karşı iyilik ve ihsanda bulunurdu. Âdeti, usulü hidayet ehlinin ve Allah’ın veli kullarının töresi gibi.)

Cüneyd-i Bağdadî, tasavvufu şöyle tanımlar: “Tasavvuf, Hakk’ın seni sende öldürüp seni kendisiyle diriltmesidir.” (Ceylan 2005: 9) Âşık, nefsinin öldürebildiğinde Hakk’ı müşahade zevkiyle yeniden dirilir ve Allah’a yakınlık mertebesine erişir. Fuzulî’de de Mecnun’un Allah’a yakınlık (velilik) mertebesine yükseldiği vurgulanır:

Bir pâk idi kim bu ‘arsa-i hâk
Anuñ kimi görmemişdi bir pâk (2788)
Ma’mûre-i kurb-ı Hak makâmı
Ervâha farîza ihtirâmı (2789)

(Bu yeryüzü toprağı şimdiye dek onun gibi mübarek bir kişi görmemişti. Makamı, Allah’a yakınlık şehri idi ve ona hürmet etme, ruhlar üzerine bir farzdı.)

Türbeler Allah’ın veli kullarının mezarı olarak bilinir. (Cebecioğlu, 2009: 349) Leyla ve Mecnun’un velâyet makamında oluşları kabirlerinin bir türbe gibi tasvir edilmesi ile tekrar vurgulanmıştır. Hatta Nevayî’de Leyla ve Mecnun aşkın şehitleri olarak anılır:

Eyvân bile tâk-ı bî-şumâre
Ol nev’ki günbed ü menâre (3568)
Ol çerh kibi ref’-i günbed
Kim boldı alar ekevge meşhed (3569)
Kandîli içinde şem’-i mestûr
Keçe aña bes ki tökülüp nûr (3579)
Lutf içre kebûterî perî dek
Yok yok ki harem kebûteri dek (3571)
Bî-’ışkka anda bâr bolmay
Zevk u tarab âşkârâ bolmay (3573)
Bî-’ışk körünmey anda közge

²⁴ Başkalarının menfaatini önde tutma, cömert ve fedakâr olma, toplumun ve fertlerin mutluluğu için kendini feda etme hâli. (Uludağ, 2001: 140)

Her yan zâyir melekdin özge (3574)

(Pek çok sayıdaki kubbeleri ile bina, kümbetlere ve minarelere benziyordu. Yükseltilmiş kümbet bir çark gibi idi ve ikisine meşhet oldu. Kandil içerisinde örtülmüş bir mum, geceleri üzerlerine nur döker. Nezaketle uçan güvercinler perilere benzer, hayır hayır, harem güvercinlerine benzer. Aşksızlara oraya girmek için izin verilmez, oradaki coşkunluk ve zevki onlar hissetmez. Orada aşksız gözlere onlar gözükmeyen ama ziyaret edenlerin dışında her yer melek doludur.)

Fuzulî'de de iki sevgilinin kabri türbe olarak tasvir edilmiştir:

Kabr üstine koydılar nişâne
Fâş oldu bu mâcerâ cihâna (3010)
Tavfinda kılup murâd hâsıl
Ol kabre halâyık oldu mâil (3011)
Geçdükçe zamân mükerrerem oldu
Hâcet-geh-i ehl-i âlem oldu (3012)

(Mezar üstüne bir nişan koydular ve âşıkların hikâyesi tüm dünyada duyuldu. Bu kabri ziyaret edenler muratlarına erdikleri için halk ona çok rağbet etti. Zaman geçtikçe daha çok hürmete layık görüldü ve dünyanın dilek dilediği bir yer oldu.)

Her iki mesnevîde de Leyla ve Mecnun iki vuslat yaşar: İlk vuslat, dünyada nefsinin öldürmek suretiyle Allah'a yakınlık kazanma ve ikincisi, bedenen ölmek suretiyle ebedî bir yakınlık kazanma şeklinde gerçekleşir. Aslında her iki mesnevîde de tasavvufî kavramların çoğu bu şekilde simetik işlenmiştir. Mecnun, iki hayret yaşar: İlki Leyla'yı tanıyıp hicranla kendisini çöle attığında, ikincisi ise Leyla'nın kendisi olduğunu anlayınca gerçekleşir. Mecnun iki vahdet hâli yaşar: İlki kesrette vahdeti gördüğü anda dünyada gerçekleşir, ikincisi ise ölüm ile birlikte Allah'ın ilim denizinde tamamen kaybolduğu anda gerçekleşir. Velayet makamının erleri ve aşkın şehitleri olarak nitelenen bu gençler mesnevîlerin sonunda ebedî saadete erişirler. Dünyada çeşitli belalara maruz kalan kahramanlar için iki saadet vardır: İlki Allah'ın daha dünyada iken yakınlığını kazanarak erdikleri saadet, ikincisi ise ahirette kazandıkları ebedî saadettir.

Nevayî'de kahramanların öldükten sonra cennete girdikleri vurgulanır:

Çün çıktılar uşbu hâk-dândın
Cennet sarı bardılar cihândın (3566)
El-kıssa ol ekki yâr-ı cânî
Tapkaç bu visâl-i câvdânî (3362)
Hem nakş-ı vücûdın etti fânî
Hem taptı bekâ-yı câvdânî (3400)

(Çıktılar bu dünyadan ve cennet tarafına vardılar. Birbirine çok seven bu iki sevgili sonsuz bir visal buldular. Bedenlerini yok ettiler ve sonsuzluğa erdiler.)

Fuzulî'de de iki kahraman öldükten sonra cennete gider:

Menzilleri oldu bâğ-ı Rıdvân
Çâkerleri oldu hûr ü gılmân (3030)

(Onların vardıkları yer Rıdvân bahçesi oldu, köleleri huri ve gılman oldu.)

Agâh Sırrı Levend kitabında Nevayi'nin mesnevisi için şu yorumu yapmıştır:

“Nevaî'deki bu aşk, acaba tasavvufî bir aşk mıdır? Birçokları gibi, Nevaî de zaman zaman bu aşka tasavvufî bir çeşni vermek istemiştir. Bu hal, eski şairler için kaçınılmaz bir gelenektir. Mutasavvıf olmayan şairler bile, sık sık bu konuya değinmek, tasavvuf terimleriyle mazmunlar yapmak ihtiyacını duymuşlardır.” (Levend, 1965)

Nevayi'nin eseri neden yazdığını açıkladığı ve tasavvufun en temel meselerini işlediği beyitlerden Agâh Sırrı Levend'in söylediği gibi tasavvufî boyutun sadece küçük bir çeşni katma meselesi olmadığı anlaşılır. Hem Nevayi hem de Fuzulî “âşığın mecazdan hakikate ulaşması, bela ve musibetlerin arzulanması, varlığın âşığın nazarından silinmesi, dünya hayatının geçici olması ve zühd kavramı, âşığın kendi vasıflarında fânî olması, âşığın maşukla bir olması ve vuslat-vahdet kavramları, aşkın kimya olması, âşığın tövbe etmesi ve Resul'ün sünnetine tabi olması, âşığın kendi vasıflarında fânî olup Hak'ta bâkî olması, âşığın velayet meretebesine yükselmesi” gibi tasavvufun en temel meselelerini ele almışlardır. Bu nedenle her iki mesnevîde de olay örgüsünün fenâ makamı ve vahdet konuları üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür. Tasavvufî yönden Fuzulî'nin Nevayi'nin eseri ile kuvvetli bir münasebeti vardır. Tasavvufî her izlek birbirine oldukça benzeyen beyitlerle verilmiştir. Öyle ki iki mesnevî arasındaki bu münasebet, okurda Fuzulî'nin Nevayi'nin eserini muhakkak gördüğü ve ondan etkilenecek mesnevisini yazdığı izlenimini uyandıracak kadar kuvvetli bir bağlıdır.

Mesnevîlerin Kahramanları Hakkında Birkaç Not

Hem Nevayi hem de Fuzulî'nin mesnevisinde Kays, zaman içerisinde babasının mülküne sahip çıkacak bir halef olarak işlenmiştir:

Nevayi:

Rûhum boluban halef bile şâd

Kalgay barı kavm u haylım âbâd (2432)

(Ruhum bir halef ile mutlu olur, tüm kabilem onunla abat olur.)

Fuzulî:

Menden bu serîr olanda hâlî

Sen olasen ehl-i mülke vâli (2059)

(Ben bu tahtı boşalttığımda ülke insanlarını sen idare edesin.)

Nevayi ve Fuzulî'nin mesnevisinde Kays, bebek iken mutsuzdur:

Nevayi:

Mehd içre ki tartıban **figânlar**

Efgânıda derddin nişânlar (654)

(Beşik içerisinde dertli olduğundan haber veren feryatlar, figanlar koparmaktadır.)

Fuzulî:

Ol dem ki bu hâk-dâna düşdi

Hâlini bilüp **figâna** düşdi (508)

Âhir günine evvel eyleyüp yâd

Ahıtdı sirişk kıldı feryâd (509)

[Bu toprağa düşer düşmez (doğduğu andan itibaren) figana başladı. Sanki ileride başına gelecekleri düşünür gibi gözyaşlarını akıttı, feryat etti.]

Nevayi ve Fuzulî'nin mesnevisinde Mecnun, aşk ülkesinin hükümdarıdır:

Nevayi:

Çün **kişver-i 'ışknıñ şehi**-sen

'İşk ehli otınıñ âgehi-sen (2696)

(Sen aşk ülkesinin padişahısın, aşk ehlinin ateşinden haberdarsın.)

Fuzulî:

Leylî dime evc-i hüsne bir mâh

Mecnûn dime **mülk-i 'ışka bir şah** (829)

(Leyla deme, o güzellik zirvesinin ayıdır; Mecnun deme, o aşk ülkesinin padişahıdır.)

Nevayi ve Fuzulî'nin mesnevisinde Mecnun'un macerası dert ve ızdırap doludur:

Nevayi:

Efsâne-sarây-ı derd-perverd

Mundak dedi bu fesâne-i derd (2882)

(Bu şekilde dedi ki bu efsane, dert efsanesidir.)

Fuzulî:

Sevdâsı dırâz ü bahrı kûtâh

Mazmûnı figân ü nâle vü âh (424)

(Bu sevda uzundur, onun kalıbı kısadır; mazmunu feryat, inleme ve ahtır.)

Her iki mesnevide de mecazi aşkın vuslatı yoktur:

Nevayi:

Ol kâm ile köñlini avutma

Bu ravza sarı anı yavutma (3586)

[O arzu (vuslat) ile gönlünü avutma, bu bahçe tarafına gönlünü yaklaştıma.]

Fuzulî:

Kemâl-i aşk-ı insan mevt ilendür râh-ı hikmetde

Belî mücrâ kılan hükmün misâlin nakş-ı hâtemdür (2910)

(İnsanın aşkının kemali hikmet yolunda ölüm iledir. Tıpkı bir hükmü geçerli kılanın mühür olması gibi.)

Mesnevilerde Mecnun'un Kâbe karşısındaki ruh hâlleri aynıdır:

Nevayi:

'İşk etti dimâgını müşevveş

Köñli ara **şevk** yaktı âteş (1602)

Bir nev' tazallüm âhı çekti

Ol dūd ile gam sipâhî çekti (1610)

(Aşk, bilincini karmakarışık etti ve gönlünde coşkunluk ateşini yaktı. Allah'a öyle bir yalvardı ki ahının dumanı ile gam askerleri göğe yükseldi.)

Fuzulî:

Mecnûn bulup ol makâmдан **zevk**

Saldı anı çerhe neş'e-i **şevk** (1101)

Sûz ile çeküp ciğerden âvâz

Arz etdi binâ-yı Kâ'beye râz (1102)

(Mecnun o makamdan zevk aldı ve onu coşkunluk neşesi sardı. Ciğeri yandı ve Kâbe'ye sırlarını döktü.)

Her iki mesnevide de çölde oğlunu aramaya giden ve ona zaman zaman öğütler veren bir baba vardır. Mesnevilerde babasının Mecnun'a verdiği nasihatler (Ümitli, akıllı ol ve güzellerden vazgeç!) oldukça benzerlik göstermektedir:

Nevayî:

Bolmak bu sıfat bir işte maglûb

Ehl-i hîred allıda emes hûb (2440)

Her derd ki Hak kişige berdi

Her Hakdın anıñ devâsı erdi (2445)

Tedrîc ile tıfl olur hîred-mend

Sâkinlik ile kamış bolur kand (2450)

(Akıl ehlinin vasfı bir güzele âşık olmak değildir... Allah ne dert verirse onun devasını da verir... Çocuk yavaş yavaş akıllanır ve kamış yerinde durmakla şeker olur.)

Fuzulî:

Ne sūd hemîşe mestlikten

Ne fâide büt-perestlikten (2075)

'Âkil kişi **dûr-bîn** gerekdür

Dünyâya ümîd bir direkdür (2102)

(Ne fayda sürekli sarhoş olmaktan ve put gibi bir güzele tapmaktan... Akıllı kişi ileri görüşlü ve tedbirlidir. Ümitli olmalıyız çünkü ümit dünyamızı ayakta tutan bir direktir.)

Her iki mesnevide de babanın nasihatlerine Mecnun'un verdiği yanıt aynıdır. Mecnun'un çektiği çile Allah'ın takdiridir ve bunu değiştirmeye imkân yoktur:

Nevayî:

Kim Teñridin erdi beyle **takdîr**

Ne kim takdîr erür ne **tedbîr** (2752)

(Tanrı böyle takdir etti, tedbirin faydası yoktur.)

Fuzulî:

Çün vasl degüldi hükm-i **takdîr**

Müşkil ki eser vireydi **tedbîr** (1563)

(Vuslat, takdir edilmiş değildi. Bu nedenle tedbir işe yaramadı.)

Her iki mesnevîde de Leyla'nın "namus-mahpus-korku" üçgeninde yaşadığı vurgulanmaktadır. Mesnevîlerin bu bölümü kadına biçilen sosyal rolü ve bazı sosyal hadiselerin mesneviye yansıtılmış olduğunu göstermeleri bakımından önemlidir:

Nevayî:

Bolmak yüz elem üyide **mahbûs**

Bir yan yana bir yan oldu **nâmûs** (2250)

Perdesini gonçe eylese çâk

Berbâd eter anı çerh-i bî-bâk (2252)

Sen tartıban âh-ı âteş-âlûd

Men ot yakıban çıkarmayın dûd (2255)

(Keder evinde namus korkusu sebebiyle mahpus oldum... Gonca eğer perdesini yırtarsa onu korkusuz felek berbat eder... Sen ateş dolu ahlâr göğsü savurabilirsin. Benim içimde ise ateşler yanar ancak dumanım çıkmaz.)

Fuzulî:

Men dut ki mukayyed-i hisârem

Mahbûs-ı hicâb-ı neng ü ârem (2363)

Nâmûsdan eylesem cüdâlığ

Mecnûn ile kılsam âşinâlığ (2521)

Korhum bu ki ismet ola pâ-mâl

Fermâna muvâfık olmaya hâl (2522)

(Ben ayıp, utanç perdesinin kalesine kapatılmış bir mahpusum... Eğer namus yolunu terkestem ve Mecnun'a yaklaşısam korkum odur ki iffetim kaybolur ve uygun olmayan bir iş işlemiş olurum.)

Nevayî ve Fuzulî'nin mesnevîlerinde mecazi aşk olarak tanımlanan ilk devrede, kahramanların hâletiruhiyeleri okuyucuda gerçeklik hissi uyandıracak niteliktedir. Nevayî'nin aşağıdaki beyitlerinde Leyla, Mecnun'dan kendisini unutmamasını ister:

Bolsañ neçe anıñ ile hurrem

Yâd eyle gehî bu hasteni hem (2268)

İnsâfğa hem kenâre tutma

Bizni dağı bir yolu unutma (2269)

(Onunla ne kadar mutlu olsan da bazen bu hastanı hatırla. İnsaf et ve bizi unutma.)

Aynı makul istek Fuzulî'nin mesnevisinde de vardır. Bu defa Mecnun, Leyla'dan unutulmamayı ister:

Ha beyle men-i hazîni şâd it
Geh gâh terahhum eyle **yâd it** (2410)

(İşte böyle ben mahzunu mutlu et ve zaman zaman bana acı ve beni hatırla.)

Her iki mesnevide de Mecnun, babasının ölümünden dolayı suçluluk duyar:

Nevayî:

Olmay meni müdbir-i **siyeh-rûz**
Boldum saña çün belâ-yı cân-sûz (3056)

(Ben utanacak durumu olan, bedbaht birisiyim; sana can yakıcı bir bela oldum.)

Fuzulî:

Bildüm işümi **günâhkârem**
Geldüm sana hâr ü **şerm-sârem** (2198)

(Ben günahkâr olduğumu bildim ve sana mahcup ve hakir bir hâlde geldim.)

Her iki mesnevide de Nevfel'in Mecnun'un çöl hayatı ile ilgili gözlemleri aynıdır. Mecnun; çölde hayvanlarla ülfet içinde, halktan uzak ve yalnız bir hâlde bulunur:

Nevayî:

Köz yaşı dek olmay âremîde
Ciyrân kibi halkdın **remîde** (1699)
Nefs itlikidin keçip tamâmî
Deşt üzre keyik mutî' ü râmî (1700)

(Mecnun, gözyaşı gibi huzurlu değil ve ceylan gibi insanlardan ürkmüş. Mecnun, nefis itinden tamamen kurtulmuş ve onun hükmüne geyikler boyun eğmiş.)

Fuzulî:

Etrâfını tayr ü vahş almış
Vahşet anı bir hisâra salmış (1464)

(Mecnun'un etrafını kuşlar ve vahşi hayvanlar sarmış ve yalnızlık, korku onu bir kale içine hapsetmiş.)

Her iki mesnevide de Nevfel'in Mecnun'a nasihatleri aynıdır. Nevfel, Mecnun'a güzellikle olmazsa zorla Leyla'yı alacağını; insanın hayvan ile değil insan ile dostluk kurması gerektiğini söyler:

Nevayî:

Yer tutmasa nakd u mâl u der-hâst
Her sarı sipâh işin kılay rast (1761)
Yâ tuhfe vü mâl u hâst birle
Ol bolmasa garb-râst birle (1762)

Âdem bile **vahş** keldi kem cins

Âdemga hem âdem oldu **hem-cins** (1768)

(Para ve mal ile Leyla'yı alamazsak her tarafa askerlerimizi göndeririz ve istediğimizi elde ederiz. Ya hediye ya mal ya da istemekle, eğer olmazsa savaş ile... İnsana vahşi hayvanlar değersiz, kötü bir dosttur, insana insan iyi bir dosttur.)

Fuzulî:

Vahşî ne bilür senün makâmun

Hem-cinslerinden iste kâmun (1468)

Ger olsa zer ile iş ser-encâm

Yük yük tökelüm zer alalum kâm (1472)

V'er olsa garaz mesaffa muhtâc

Biz kan tökelüm sen eyle târâc (1473)

(Vahşi hayvanlar senin değerini ne bilir, arzunu insanlardan istemelisin... Bu işin akıbetinde eğer altın ile arzumuza ereceksek yük yük dökelim. Eğer gayemiz için bir harp yeri gerekli ile biz kan dökelim sen ise savaşın ganimetinden faydalan.)

Sonuç

Ali Şir Nevayî ile Fuzulî'nin mesnevileri karşılaştırıldığında aşağıdaki benzerliklere ulaşılmıştır:

- Her iki mesnevide de sekt-i melih uygulamasına ahenk yakalamak maksadıyla kimi zaman başvurulduğu görülmektedir.
- İki mesnevide kafiye ve hayal/içerik ortaklığı olan beyitler bulunmaktadır. Bu durum mesneviler arasındaki münasebetin varlığına işaretir.
- Eserlerin kaleme alınma sebeplerinin tespit edildiği bölümde her iki şairin de Leyla ve Mecnun hikâyesinin Türkler tarafından çok bilinmemesini sebep olarak gösterdikleri belirlenmiştir. Ayrıca her iki şair de hikâyeyi, asıl anlatmak istedikleri için vesile olarak kullandıklarını dile getirmişlerdir. Hem Nevayî hem de Fuzulî, Leyla ve Mecnun'a vahdet-i vücud anlayışı ekseninde mukaddes birer rol biçtiklerini ifade etmişlerdir.
- Mesnevilerin olay örgüsünün çok küçük farklarla her iki mesnevide de aynı olduğu belirlenmiştir.
- Motif olarak tespit edilen 65 birimden 53 tanesinin mesnevilerde ortak kullanıldığı belirlenmiştir.
- Tasavvuf başlığında her iki mesnevide de aynı tasavvufi meselelere aynı ölçüde vurgu yapıldığı belirlenmiştir. Hatta bu tasavvufi meseleler birbirine şaşırtıcı derecede benzeyen beyitlerle verilmiştir. Tasavvufi meselelerin tamamı "fenâ hâli ve vahdet" konuları etrafında dönmektedir. Şairler beyitlerinde Mecnun kahramanı ile kişinin fenâ makamına geçişini izah etmiş ve okuyucuya bu yönde ders vermek istediklerini beyan etmişlerdir. Bunun için "fenâ, bekâ, insan-ı kamil, fakr, mecaz-hakikat, vahdet, suret..." gibi tasavvuf literatürüne ait olan kelimeleri kullanmaktan kendilerini alamamışlardır. Hem Fuzulî hem de Nevayî'de tasavvufi öğreti ön planda, hikâye geri planda kalmıştır.
- Mesnevi kahramanlarından Nevfel, Mecnun'un babası, Kays, Mecnun, Leyla ve Zeyd'in eserlerde aynı sosyal statü, ruh hâli ve görev ile işlendikleri tespit edilmiştir.

Osmanlı şairleri içerisinde 16. yüzyılda Nevayî'ye en çok nazire yazan şair Fuzulî'dir. (Çetindağ, 2006: 41) Bu bilgi, şairlerin divanları incelenerek elde edilmiş olup akla iki şairin mesnevileri arasında ilişkinin olup olmadığı, varsa bu ilişkinin boyutunun ne ölçüde olduğu gibi

korular getirmektedir. Sonuç itibarıyla yukarıda sıraladığımız maddeler iki mesnevinin büyük oranda birbirine benzediğini göstermektedir. Muhtevası bir olan bu iki mesnevinin motif, olay örgüsü ve kahramanlar bakımından büyük ölçüde benzeşmesi beklenen bir durumdur. Ancak tasavvufu işlemeleri ve yazılış sebepleri yönünden ilgi çekici derecede benzerlik göstermeleri Fuzulî'nin, Nevayi'nin eserini gördüğü ve ondan etkilendiği anlamına gelmektedir. Fuzulî ve Nevayi'nin, eserlerinde "Leyla ve Mecnun hikâyesi Türkler arasında yoktur." demelerinin iki sebebi olabilir: 1. Bu eserin Türkler arasında çok okunmaması, bilinmemesi; dilden dile, elden ele dolaşmaması 2. Bu ifadenin sebep-i telifin geleneksel, kurmaca bir gerekçesi olarak yazılmak istenmesi. Esasen Nevayi'ye pek çok nazire yazan, Leyla ve Mecnun mesnevisinde de Nevayi'yi zikreden Fuzulî'nin, Nevayi'nin Leylî vü Mecnûn'unu görmemesi olası değildir. İki mesnevi arasındaki sıkı münasebet bu görüşü teyit etmektedir.

Gazel, kaside gibi kısa nazım şekillerinin birbirine nazire olup olmadığını anlamak oldukça kolaydır. İki mesnevinin birbirine nazire kabul edilmesi mevzuunda ise başvurulacak kıstaslar net bir şekilde belirlenmemiştir. Mesnevileri kıyaslamak için bu yazıda kullanılan başlıklar (şekil özellikleri, sebep-i telif, mesnevilerin konu bölümü, motifler, tasavvuf) iki mesnevinin birbirine nazire olup olmadığını anlamak için kıstas olarak kullanılabilir. Köksal, bir mesnevinin diğer mesneviye nazire kabul edilmesi hususunda şu açıklamalarda bulunur:

"Konusu esas alınan mesneviden farklılaşmış, birtakım eklemeler çıkarmalar yapılmış mesneviler tereddütsüz nazire sayılabilir. Herkesin iştirak ettiği gibi Fuzulî'nin Leylâ vü Mecnûn'u bunun en tanınmış ve tipik örneğidir. Biz buna ilâve olarak -Latîfî'nin isabetle tespit ettiği gibi- şair eserine kendi mührünü vurabilmişse, mevzuda önemli bir değişikliğe gitmemiş de olsa o eserin nazire kabul edilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Yani mesnevi nazirelerde konu alıntı bile olsa şairin şahsî orjinalitesini ortaya koyabilmesinin önemli bir kriter olduğu görüşündeyiz." (Köksal, 2003: 224)

Bu açıklamadan Türk edebiyatındaki tüm Leyla ve Mecnun mesnevilerinin Nizami'ye nazire olduğu -nazire kelimesi bir edebiyat terimi olarak kullanıldığında- bilgisi çıkarılır. Muhtevası bir olan bu mesneviler için çeşitli kıstaslar geliştirerek kıyaslama yapmak, eserlerin edebî değerini daha objektif ortaya koymak ve onları daha iyi anlamak adına önemlidir. Bu sayede Leyla ve Mecnun mesnevilerinin birbiri ile münabeti tespit edilip hikâyenin dönüşümü gözler önüne serilebilir. Tıpkı bu yazıda Fuzulî'nin eserinin Nevayi'nin eserine bağlanması gibi. Önerilen başlıklar altında yapılan kıyaslama sonucu iki mesnevi arasında kuvvetli bir bağ olduğu ortaya konulmuştur. Bu nedenle Fuzulî'nin eseri Nevayi'nin eserine naziredir. Nizami'nin mesnevisi de aynı başlıklar altında incelense kuvvetle muhtemel Nizami-Nevayi-Fuzulî zinciri ortaya çıkacaktır.

Muhtevası bir olmayan mesnevilerin birbirine nazire olup olmadığına bakmak için çeşitli kıstaslara başvurmak ise bir zorunluluktur. Örneğin Keçecizade İzzet Molla'nın *Gülşen-i Aşk* adlı eserinin Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ına nazire olup olmadığı bu ölçütlerle anlaşılabilir. Bununla birlikte bu başlıkların her biri kendi başına bir mesnevinin diğerine nazire kabul edilmesi konusunda ölçüt olamayacağı gibi her başlık her mesnevi için de inceleme aracı olarak kullanılmak zorunda değildir. Örneğin Arslan makalesinde kalıplaşmış söz varlığının (deyimler, atasözü, vecize, kelam-ı kibar) ortak kullanımının nazirecilikte önemli bir ölçüt olduğundan bahseder. (Arslan, 2019: 21) Bu yazıda iki mesnevide ortak olarak kullanılan kalıplaşmış sözlere rastlanmadığından bu başlık açılmamıştır.

Özet olarak Fuzulî'nin Leylâ ve Mecnun'u Ali Şir Nevayi'nin Leylî vü Mecnûn'una naziredir. Her iki mesnevide de mecazî aşktan ilahî aşka geçiş, vuslat yolunda çekilen çileler, vahdete erme, seyrüsülük gibi meseleler remizler yoluyla anlatılır. Her iki mesnevi de hiçlik kisvesine bürünerek kâmil insan olmayı öğreten birer mektep hüviyetindedir. Nevayi ve Fuzulî hiçlik kisvesine bürünmenin aşk ile mümkün olabileceğini gösteren birer muallimdir.

Kaynakça

- Alptekin, A. B. (1997). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. Akçağ Yayınları.
- Arslan, M. (2019). “Ömer bin Mezid’in Mecmûatü’n-Nezâir Adlı Eserinin Nazirecilik Geleneği Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 14-41.
- Bolat, A. (2003). “Muhasibi (ö. 241/ 855)’nin el-Mekasib’i Bağlamında Tasavvufî Dünyaya Bakış ve Hakiki Zühhd Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 177-196.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İnka Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2005). *Böyle Buyurdu Süfî Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları*. Kapı Yayınları.
- Çelik, İ. (2009). “Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, 119-146.
- Çelik Şavk, Ü. (2011). *Ali Şîr Nevayî Leylî vü Mecnûn*. TDK Yayınları.
- Çetindağ, Y. (2006). *Ali Şîr Nevâî’nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetindağ, Y. (2010). *Ali Şîr Nevaî*. Kaynak Yayınları.
- Çiçekler, M. (2004). “Mesnevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, 320-322.
- Doğan, A. (2013). *Aşk’ın Kalbe Yolculuğu*. Değişim Yayınları.
- Doğan, M. (2014). “Dinlerde ve İslam Kültüründe Sabır”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, 93-130.
- Doğan, M. N. (2015). *Fuzulî Leylâ ve Mecnun Metin, Düzyazıya Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*. Yelkenli Yayınları.
- İpekten, H. (2016). *Fuzûlî Hayatı-Sanatı-Eserleri-Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*. Akçağ Yayınları.
- Kaplan, Y. (2011). “Emrî Dîvânı’nda Halk Kültürü”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. XLVI, 29-54.
- Kara, M. (1995). “Fenâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, 333-335.
- Karahan, A. (1996). “Fuzulî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, 240-246.
- Kartal, A. (2013). *Doğu’nun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevi*. Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Köksal, M. F. (2003). *Diriözler Armağanı Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı*. Bizim Büro Basımevi Yayın Dağ. San. Tic. Ltd Şirketi.
- Kut, G. (1989). “Ali Şîr Nevâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, 449-453.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özköse, K. (2005). “Mevlânâ Düşüncesinde Firkat ve Vuslat”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 14, 241-247.
- Pala, İ. (2004). “Sekt-i Melih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, 335.
- Sağlam, H. (2020). “Motif ve Mazmun Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 101, 358-371.
- Smith, M. (1936) “The Forerunner of al-Ghazali”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 417-426.
- Tarlan, A. N. (2005). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Akçağ Yayınları.

Uludağ, S. (1991). "Aşk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 18-21.

Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabalcı Yayınevi.

Uludağ, S. (2016). *Tasavvufun Dili*. Ensar Yayınları.